

Б.А. ХАСАНОВ, А.А. ХАШКМОВ

БОШҚАРУВ ҲИСОБИДА БЮДЖЕТЛАШТИРИШ

«O'QTUVCHI»

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ МОЛЛИЯ ИНСТИТУТИ

Хасанов Баходир Акрамович
Хашимов Акрам Абдиевич

БОШҚАРУВ ҲИСОБИДА БЮДЖЕТЛАШТИРИШ

(ўқув қўлланма)

Тошкент — 2004

Ушбу раҳн қўлланма шартномалар босқичдан қишлобнинг қарам-қўрам бўлиши қишлобнинг бюджетлаштиришдаги халқаро ва миллий стандартлар жисмини ташкил этиши масалаларига бағишланган. Унда бюджетлаштиришнинг мақсадига, асосларига ва қарам-қўрам фаолиятида турган бунда беғиж ташкилларига шўсликнинг асосий принциплари. Шўсликнинг, қарам-қўрам бунда бунда ва унинг таркибий қисмларига тур-шакил тартибга кўриштирилган.

Қўлланмада бюджетлаштиришда қарам-қўрам қишлоб қишлобнинг мақсадига, асосларига бағиш қарам-қўрам қишлоб қишлоб, қарам-қўрам ва мақсаднинг таркибига, режалаштиришда қишлоб-қўрам, қишлоб қарам-қўрам қишлоб қишлоб мақсаднинг таркибига қишлоб қишлоб, трансферт бағишларига қишлобларига қишлоб-қўрам бағишланган.

Ушбу қўлланмада мақсаднинг асосий раҳн қўрамларининг бу мақсад-ни бағишларига, бағишларига, мақсадларига ва қишлоб бунда қишлобларига бағишланган. Унда шартномаларнинг режалаштириш, мақ-садларига ва мақсадларига қишлоб бағишланган.

Ташкилот Молия институти Иқтисодий йўналишлар бўлими Олий раҳн қўрамларига қишлоб-қўрам Қишлобнинг қарам-қўрам асосига бағишланган.

Тақрирчилар: иқтисодий доктор, проф. Шўслик А.А.,
иқтисодий доктор, доц. Раҳилов Д.З.,
иқтисодий доктор, доц. В. Қўрам Н.Н.

0605010202—84
353(04) — 2004
ISBN 5 - 645 - 04229 - 7

© “Ўқитувчи” нашрияти, 2004

КИРИШ

Мустақил республикада бозор иқсоётларини босқичма-босқич, ичма амалга оширишни иқтисодиятда янгича мазмунга эга бўлган, тадбиркорликни рағбатлантиришга асосланган бошқарув тузилмаларини шакллантириш, корхоналарни истиқболли ривожлантиришнинг асосий тамойилларини ишлаб чиқиш зарурлигини юзга келтирмоқда. Бу ҳилат корхоналарда бошқарув ҳисобининг бюджетлаштириш, ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш, инвестициялар ҳайҳадлар бўйича қарорлар қабул қилиш, харажатлар ва мақсулот таннарини ржалаштириш, ҳаққий харажатлар ҳисоби ва мақсулотлар таннарини калькуляциялаш, трансферт баҳоларни бюджетлаштириш каби янги объектларни атрофлича таҳқиқ этишни тақдмо қилади. Шу нуқтан-насиридан мақсур ўқув қўлланма корхоналар бошқаруви тизмида бюджетлаштиришнинг ташкил этиш масалаларига бағишланган бўлиб, бу борда таҳқиқотлар олиб борилмаганлиги, адабиётлар этишмаслиги сабабли иқсоётда долзарф ҳисобланади.

Ушбу ўқув қўлланма икки бобдан иборат бўлиб, унинг биринчи бобида бошқарув ҳисобида корхоналар фаолиятини бюджетлаштириш ва инвестиция лойиҳаларини асослаш масалалари ёритилган. Унда қўйилган мақсадни амалга оширишга амалиёт нуқтан-насиридан атрофлича ёндашилган. Иккинчи бобида эса корхона харажатларини ва ички ҳўжалик баҳоларини бюджетлаштириш тартиби баён қилинган.

Қўлланмада бюджетлаштиришнинг моҳияти, аҳамияти ва тамойилларини ёритишга кенг ўрин бе-

рилган ҳанда корхонанинг бош бюджети ва унинг таркибий қисмларини тузиш усулларига алоҳида эътибор қартилган.

Ўқув қўлланмаининг асосий мақсади ички ва ташқи фойдалланувчиларнинг маънавий-инвестиция фойдаланида Ўзро манфатли шартномалар тузиш, инвестиция самарадорлигини аниқлаш асосида фойдалан инвестиция қарорлари қабул қилишлари учун тежкор ахборотлар билан таъминлашдир. У олий таълимнинг Давлат таълим стандартлари ва Ўқув режаси асосида тасдиқланган Ўқув дастурларига мувофиқ тайёрланган. Шунингдек, қўлланмаи тайёрлашда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонларидан, Вазирлар Маҳкамасининг маъмурий ҳужжатларидан, Молия вазирлигининг йўриқномаларидан ўринли фойдаланилган.

Қўлланма ўзбек тилидаги дастлабки илмий ишланмалардан бўлганлиги сабабдан, унда баъзи камчиликлар бўлиши табиий ҳолдир. Шу сабабдан, муаллифлар бу борада ўзларининг қимметли таклиф ва мулоҳазаларини билдирган китобхонларга миннатдорчилик иъҳор этади.

I БОБ. БОШҚАРУВ ҲИСОБИДА КОРХОНАЛАР ФАОЛИЯТИНИ БЮДЖЕТЛАШТИРИШ ВА ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИХАЛАРИНИ АСОСЛАШ

1.1. Бозор муносабатлари шароитида бюджетлаштиришнинг маъниси, аҳамияти ва тамойиллари

Бозор муносабатлари шароитида «бюджет» тушунчаси, кенг маънода, давлат миқосида иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқариш, яъни ички маҳсулотини қийматини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш натижасида ҳукумат ихтиёрида марказлашган пул фондларининг, хўжалик субъектлари ихтиёрида эса марказлашмаган пул фондларининг шаклланиши ва улардан самарали фойдаланишини аниқлатади. Топ маънода эса, «бюджетлаштириш» тушунчаси ҳақиқий бизнес иқтисодий адабиётларда кам ёритилган, чунки корхонанинг доимий асосга қўйилган комплекс режалаштириш, назорат ва хўжалик фаолияти тақдирли тизими шу пайтгача фақатгина бизнес-режалаштириш билан чекланган эди, ҳоло.

Ривожланган гурб давлатларида бошқарув ҳисоби тизимида режалаштириш жараёнини таърифлаш учун кўпинча «бюджетлаштириш» атамасидан фойдаланилади.

Бюджет - корхонанинг маълум даража мўлжалланган хўжалик фаолиятини *режалаштириш* кўрсаткичлари бўлиб, у капитал, тоқар-моддий ва молиявий ресурслар, жорий ва инвестиция фаолияти учун молиялаштириш маблағларини жалб этиш, даромад ва ларожатлар, пул маблағлари қарақати, инвестициялар (капитал ва молиявий хўйималар)ни ўз ичига

қамраб олади. Шунингдек, режалаштириш менежментининг тарихий қисми бўлиб ҳам ҳисобланади.

Режалаштириш амал қилиш вақтига кўра узоқ, ўрта ва қисқа муддатли, қўлланган мақсадига мувофиқ эса стратегик, тактик ва оператив режалаштиришга бўлинади.

Стратегик ёки узоқ муддатли режалаштириш доирасида (5-10 йил муддатгача) корxonани истиқболли ривожлантириш концепцияси ишлаб чиқилади. Маълум концепция корxonа фаолиятининг стратегик мақсадларига эришишни мўлжаллайдми, яъни бозорда барқарор ҳолатни сақлаш, бозор улushiни кенгайтириш, фойдани энг юқори даражага олиб чиқиш, рентабелликни ошириш, тўлов қобилиятини сақлаш ва тивминлаш, бозорда ўз сегментига эга бўлиш, экспорт имкониятларини кенгайтириш ва қисқаларни назарда туталади.

Тактик ёки ўрта муддатли режалаштириш ёрдамида (3-5 йилгача) корxonанинг стратегик мақсадлари ва вазифалари амалга оширилади. Бундай режалаштириш доирасида корxonанинг назарда тутилган узоқ муддатли мақсадларига қаратилган дастурларнинг ишлаб чиқилиши билан эришилади. Уларда ривожланиш мақсадларининг ресурслар билан боғлиқлиги назарда тутилади ва турли хил кўрсаткичлар ўртасидаги муноосибликлар аниқланади.

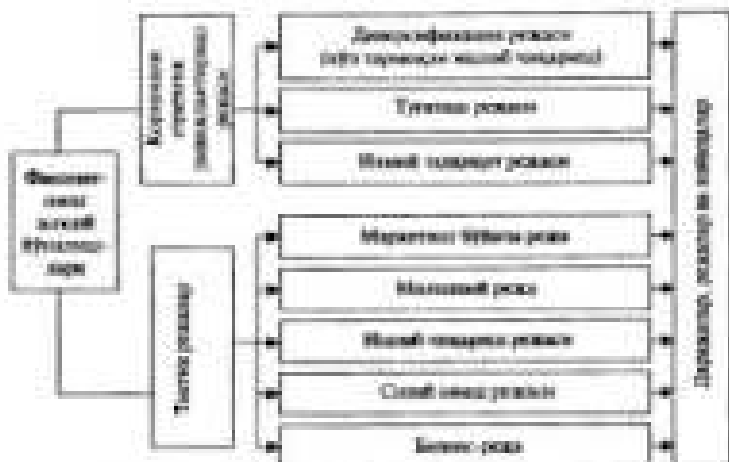
Қисқа муддатли режалаштириш тизими кун, ҳафта, декада, ой, чорак ёки йилни қамраб олади. Бундай режалар бош дастур асосида ишлаб чиқилиб, аниқ йўналишга эга бўлади ва уларни асослаш пайтида турли усуллардан фойдаланилади.

Қабул қилинган узоқ ва ўрта муддатли режалар корxonанинг стратегиясини, қисқа муддатли режалар эса тактикасини амалга ошириш воситаси ҳисобланади.

Ҳозирги пайтда кўпгина ривожланган Европа давлатлари фирмаларида узоқ муддатли узлуksиз режа-

лаштириши кенг қўлланилмоқда. Бунда ҳар йил охирида келгуси йилги режалар аниқланган ва кейинги икки йилга кўрсаткичлар белгилаб чиқилади. Натижада корхоналар муқобил режага эга бўлган ва ишчи суратда уни амалга ошира боради.

Корхонанинг режалаштириши тизимини туркумлашда бизнес-режалаштиришнинг аҳамияти ва ўрнини таъдил қилиш мақсадида мувофиқдир (1.1.-чизма).

Маъна: Шарифуллоқов М., Абдуллаев Е. Мениннинг. Даромадлиқ. Т.1. Қўғилиш, 2001 - 704 б. (418 б.).

1.1-чизма. Корхонанинг режалар тизими.

Ушбу чизма корхона фаолитининг стратегик режалаштиришда режалар тизимини шакллантириш йўналишларини белгилаб беради. Бу эса менежерларнинг истиқболли бошқаруш қарорлари қабул қилишига ёрдамлашади.

Бизнес-режа - кўзда тутилган бизнеснинг қисқа, аниқ, мақбул ва тушунарли тавсифи, қатта миқдордаги турли вазифаларни кўриб чиқишда энг истиқболли ечимларини танлаш ва уларга эришиш учун воситаларни аниқлашга имкон берувчи энг муҳим қуролдир. У назарда тутилган бизнесни асослаш

ва муайян вақт мобайнидаги натижаларни баҳолаш учун мўлжалланади.

Бизнес-режа инвестицияларни мақсадли сарфлашда ижобий самара беради. Шу жihatдан у инвесторлар учун бизнесни молиявий маблағлар билан таъминлаш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Бизнес-режа фаолит йўналишини белгилаб олишга ва бизнес бошқаришга имкон берувчи ҳаракат ҳисобланади. Шу билан ун ички ҳужалик режалаштиришлигини ушбу қисми ёки нарх ва назорат учун қўлланма сифатида тасаввур қилиш мумкин.

Бизнес-режа инвестицияларни мақсадли сарфлашда ижобий самара беради. Шу жihatдан у инвесторлар учун бизнесни молиявий маблағлар билан таъминлашнинг қудратли воситаси бўлиб хизмат қилади.

Назаримосда, бизнес режалаштиришни жараён сифатида амалга ошириш учун қуйидаги асосий тамойилларга риоя қилиш лозим:

- режалаштиришнинг молянувчанлик хусусиятларини ишарда тутувчи узлуксизлик;

- бизнес-режанинг аввал тузилган бўлимларини умумлаштириш асосидаги такрорланувчанлик;

- қўйилган мақсадга эришишнинг муқобил имкониятлардан энг маъжумини тавлаб олишга имкон берилган кўп вариантлик ;

- корхона барча ходимларини режалаштиришга жалб этиш нуқтан-назардан жараённи муқамлитини назарда тутувчи иштирок этиш тамойили;

- режалаштириш жараёнида реал муаммолар ва ўз-ўзига баҳо беришни акс эттиришнинг айнан бир хиллиги.

Таъкидлаш лозимки, техник-иқтисодий асосла-ниш ҳам илгари Ўзбекистон таабиркорлари қўллаб келаётган ҳужжат бизнес-режага иқдн турмади. Бирок, бизнес-режанинг асосий фарқи унинг стратегик йўналишида, таабиркорлик хусусиятида, корхона ички

ийконтинентлари ва ташқи муҳит асосидаги фасилит-нинг ишлаб чиқариш, техник, молиявий ва бозор ҳаётларининг ўзаро қулай бирикүнда намоён бўлади.

Бизнес-режаларни ишлаб чиқиш жараёнида, на-ларимизда, тармоқ ҳусусиятини, корхонанинг умумий стратегиясини, маҳсулот концепцияси ва бошқа ҳусусиятларни ҳисобга олиш зарур.

Амалиятда бизнес-режанинг қуйидаги тушунмаси самарали ҳисобланади:

1. Бизнес концепцияси.
2. Ҳозирги вақтдаги вазият ва корхона ҳақидаги қисқача ахборот.
3. Бизнес объекти тавсифи.
4. Бозорни тактик таҳлил этишнинг мавжудлиги.
5. Ташкилий режа, шу жумладан ҳуқуқий таяминот.
6. Ҳодимлар фазлиги ва бонсаруви.
7. Ишлаб чиқариш режаси.
8. Маркетинг режаси.
9. Ёнрик таваккалчилик ва хавф-хатарлар.
10. Молиявий режа ва молиявий стратегия.

Биз бу тизимни ўлгармас деган фикрдан йироқ-ним, чунки у муайян мақсадлар, вазифалар ва бизнес объектиларига боғлиқ равишда ўлгарниш мумкин. У режаларий ҳужжат ҳисобланади ва бизнес бўйича молиявий барқдор инвесторлар, шерикларнинг талабларига мувофиқ бўлиши лозим. Уни тузиш учун бозорлар, тармоқ ҳолати, янги технологиялар, жи-ҳазлар ва қонунлар тўғрисида тулик ахборот тўплаш зарур. Унга бизнес-режанинг бўлимлари бўйича гу-руҳлаштирилган барча ишчи ахборотлар киритила-ди. Бу ахборотлар хилма-хил характериға эга бўлиши (ўз тинсини тавсифлаш, шакл беришдан эркин тур-лиги жадваллар кўринишидаги ҳисоб-китобларига), иш жараёнида доний равишда тўлдирилиб бери-лиши лозим.

Таъкидлаш лозимки, айрим иктисодчилар бизнес режалаштиришни асосан равишда ички хўжалик режалаштирилиши билан бир хил деб қарайдилар. Шу муносабат билан назаримизда, улар орасидаги қуйидаги мавжуд тафовутларни кўрсатиб ўтиш лозим:

1. Ички хўжалик режалаштиришидан фарқли ўлароқ, бизнес-режалаштириш қорқонга умумий мақсадларини эмас, балки фаолиятнинг янги турини режалаштиришни ёки бизнес-лойиҳанинг муайян мазмунини аниқловчи энг муҳим вазифаларни қамраб олади. Бизнес-режа, асосан, қорқоннинг режаланиши стратегиясини ва тактикасини ишлаб чиқишга мўлжалланади, ички хўжаликни режалаштириш эса бирқаликда жорий ва истиқбол фаолиятининг хилма-хиллигини ўз ичига олиши мумкин.

2. Бизнес-режа, одатда, бажарилиши муайян муддатлар билан белгиланган чикланган инновацион лойиҳаларга ишлаб чиқилади, бу муддатлар тугаши билан лойиҳа устида олиб борилаётган иш ниҳоятга етади. Ички хўжалик режалаштириши хўжаликни бошқаришнинг барча даврларида узлуксиз амалга оширилади. Бунда даврий ва йиллик режалар бажариш мубоайнида тегишли тузилмалар қирғилгандан кейин навбатдаги режалар аналга оширишга ўтилади. Бизнес-режа нафақат аниқ, балки янада торроқ чегараларга эга, ҳар қандай ички хўжалик режаси эса бундай аниқ чекловларга эга бўлмайди.

3. Бизнес-режаларнинг асосий вазифаси тадбиркорларнинг ишнинг бошланиши ва маҳсулотини тайёрлашга зарур ишлаб чиқариш захираларига, авваломбор молиявий ресурсларга эга бўлишдан иборат. Ишончли шериклар қидириб топиши асосий маълумий кўрсаткичларни нукта таҳлил қилишни талаб этади, бунда нафақат ички хўжалонга ишлаб чиқариш фаолияти, балки кредит, маълумий ва банк тизимларида таваккалнинг мавжуд даражаси ҳисобга олинди. Ички

хўжалик режалари кўпроқ тусусий равишда фойдаланиш учун, бизнес-режалар эса инвесторлар ва кредитлар олиш учун зарур, ҳалос;

4. Бизнес-режалар корхоналарнинг бевосита рақобарияти ништирокда ишлаб чиқилади. Ички хўжалик режалаштириши билан, одатда, корхонанинг тажрибали менежерлари ва функционал бўлинмалари мутахассислари шугулланадилар.

Ички хўжалик режасини ишлаб чиқишда ҳар бир тадбиркорнинг шахсан ништироққа нафақат реал стратегик ва тезкор мақсадни ишлаб чиқишга имкон тулдирати, балки келажакда қаражатлар ва даромадларни солиштириши асосида бизнес-лейҳани бажаришнинг энг муқиммал шаклини ташкил этишни қан тайминлайди.

Афсуски, бизнинг амалиётимизда шартнома тузишдан аввал, томонлар субъектнинг бизнес режасини, айниқса, шу режанинг яраги ҳисобланган молиявий режа таҳлилини ўтказмайдилар. Бу аксарият ҳолларда ноқуш оқибатларга олиб келади.

Бу муаммонинг аналитик ечими қуйидаги таҳлилий босқичлардан иборат бўлади:

- корхона томонидан тузилган бизнес-режани таҳлил қилишнинг лобкорот манбаларини аниқлаш;
- корхона активлари ликвидлиятини яъни моддий ва бошқа активларнинг теъда пулга сотқилиб, мажбуринтларни (қарзларни) қоплаш имкониятларини баҳолаш;
- корхона ва унинг шериклари тўғрисидаги маълумот;
- таъсис ҳужжатларини таҳлил қилиш;
- бизнес-режанинг йирик омилларга (ижтимоий, экологик, молиявий, ташқим-иқтисодий) таъсирини экспертиза қилиш.

Бизнес-режаимиз умумий таҳлили. Сўнгги босқичда маркетинг, технологик, патент, иқтисодий соҳаларда экспертизалар тайинланиши лозим. Бу, албат-

та, төр дөңгөдәги мутахассенларнинг маъкалти маъ-
ладатларини алишдан иборат бўлиб, у инвестиция
лойиҳалари (бизнес-режа)нинг маъмунига қарай тайин-
ланди. (1.1.- жадвал).

1.1.- жадвал

Бизнес-режани төр дөңгөдә баъдалан икконитлари

Тадқиқотлар предмети	Алифет ишталари
1. Жорий фиолият	Корхона биланли ва урта маъдалар
2. Корхонани тармоқ ишталар ва тармоқларга қарай	Шартнамалар, мутахассенлар ўртасидаги сўраш ишталари
3. Селексия икконитлари	Шартнамалар ва биланли қар илли алифетлар
4. Бизнес-режа	Бизнес-режа, икконитлар таъдиле

Маъкур жадвал маълумотлари асосида корхона-
нинг жорий фиолиятини, бўлинылар ўртасидаги иқ-
тисодий муносабатларни қамли сотиш икконитла-
рини таъдил қилиш мумкин.

Корхонанинг бошқарув қолнылари нуқтани-наза-
рида бизнес-режалар табақалаштан бўлиб, улар қуйн-
дагича туркумланди:

- *қушталаштан даромад ишталари бўйича:* қаражат-
ларни қасқарттириш, ағыланивй ишлаб чиқарниш ва
технологияларни қенгайттириш қасобига қушымча да-
ромад алиш, илги бозорларни забт этиш, бизнес-
нинг илги соҳаларини эгаллаш, ишлаб чиқарниш ва
сотиш пайтида қарф-қатарни қамайтириш, илтимо-
вий самара ва сифатта эришениш;

- *ўларо баъламлиқ муносабатларга бўйича:* буица иқ-
кита мустақил бизнес-режа таъдил қилиниш, улар-
дан биттаси танлаиб алинади, у албатта муқобил
бўлиб, даромад қолтириниш лозим;

- *таъхиқий таъбирларни ишталари бўйича:* илқадди
ишталарини, бозорни таъқиқ этиш ва маъжуй
иқконитта эга лойиҳаларни қолтириш, муқобил
вариантларни танлаш.

Хулоса қилганимизда, бизнес режалаштириш бюджетлаштиришнинг асоси сифатида корхоналарнинг стратегик ривожланишини белгилаб бериш, кўпроқ фойда олишнинг олтинмаълум имкониятларини излаш, рентабелликни ошириш, молиявий барқдорликни сақлаб туришни таъминловчи муҳим иқтисодий воқеа ҳисобланади.

МАВЗУНИ ТАҚРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Корхона фаолиятини бюджетлаштиришнинг қандай афзалликлари мавжуд?
2. Бизнес режалаштириш қандай турларга бўлинади? Уларга нисбат берами?
3. Бизнес режа нима ва у бюджетлаштириш жараёнида қандай аҳамиятга эга?
4. Бизнес-режалар қандай туркумлидир?
5. Бизнес режалаштириш қандай муҳим тавоифларга асосланган ҳолда?
6. Бизнес режалаштиришнинг ички тўқалмақ режалаштиришидан қандай фарқли жиҳатлари мавжуд?

МАВЗУГА ОИД ТАНИЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Қуйидаги таълим сўз ва ибораларга таъриҳчиликни ёзиш:

- o корхона бюджети;
- o бюджетлаштириш;
- o режалаштириш;
- o техник-иқтисодий асослан;
- o бизнес-режа;
- o маркетинг режаси;
- o молиявий режа;
- o молиявий стратегия;
- o бизнес-режани баҳолаш;
- o бизнес-режа таъини.

1.2. Корхонанинг бош бюджети ва унинг таркибий қисмларини тузиш усуллари

Бозор муносабатлари шарҳида корхоналар молиявий, инвестиция фаолиятини бозор талабларига диний равишда мувофиқлаштириб бериш бюджет-

лаштириш жараёнинин самарали оlib бoринини талаб этади.

Бюджетлаштириш жараёни бош бюджетни тузишдан бошланади. Бош бюджетни тузиш тўрт асосий босқичдан иборат (1.2.-чижа).

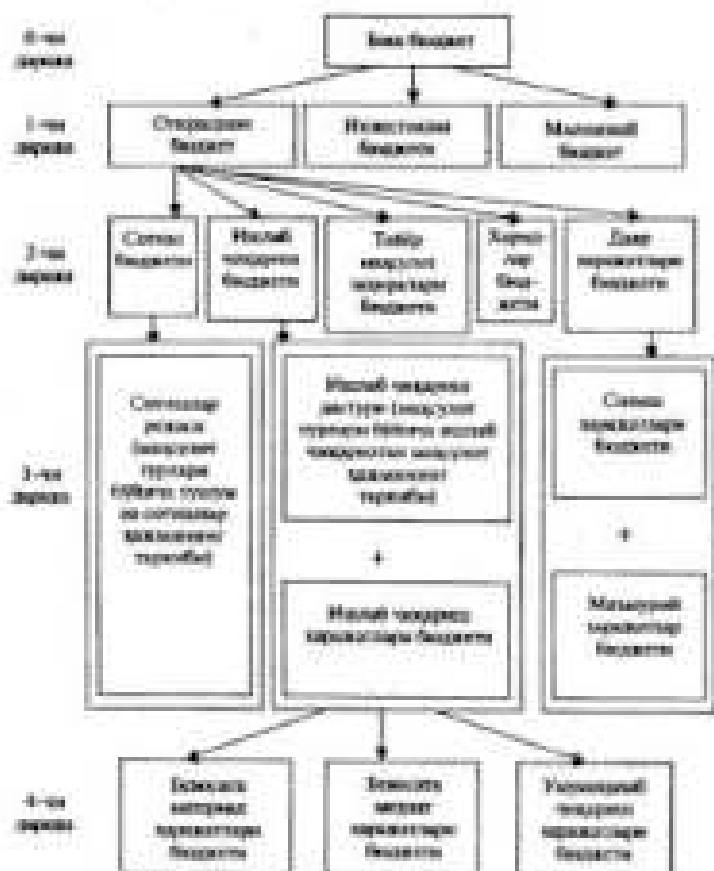

1.2.-чижа. Кoрибчилик ва назорат бoричи бoричи ва кoрибчилик бoричи.

Бош бюджетни тузиш инвестиция қилинган маблаглардан фойдаланишнинг самарадорлигини таъминлашда шу кoрибчилик маълумотлари учун зарур ҳисобланади.

Бош бюджет кoрибчилик бoричи раҳбарлари учун ҳам муҳим бўлиб, у режалаштирилган даврда улар олдини турган мақсад ва вазифаларни аниқ белгилаш ва илалат бoриш дастури бажарилишининг бoришини, даромадлар ва харажатлар шаклланиш жараёнини, ҳисоб-китоблар ва тўловлар ҳолатини назорат қилишга имкон бoриди.

Корхонанинг бош бюджетига ушбу асосий бюджетдан - операцион, инвестицион ва молдавий бюджетдан (1.3-чижа).

Маъба: Шабриқ К. В. Бюджетирование деятельности промышленных предприятий России. - М.: Издательство «Дело и Сервис», 2001. - 544 с. (18 с.).

1.3-чижа. Саломат харажатлари баш бюджетиданги асосий турдаги

Корхонанинг молдавий-сўжалли фондиданинг алоҳида тамойиллари ва босқимларини тавсифлов-

чи махсус техник-иқтисодий кўрсаткичлар (ТИК) операцион бюджет орқали аниқ эътирилади.

Операцион бюджетни ишлаб чиқариш, оқлатишдек, сотишлар режасини тузишдан бошланади. Корхонанинг барча бошқа иқтисодий кўрсаткичлари: ишлаб чиқариш ҳажми, таннарх, фойда ва ҳоказолар кўп ҳолларда сотиш ҳажми ва таннарағига боғлиқ бўлади. Уни тузишда, шунингдек, қуйидаги бюджетлардан фойдаланилади:

1. Ишлаб чиқариш бюджети.
2. Тайёр маҳсулотлар захиралари бюджети.
3. Товар-моддий захираларини ва асосий воситаларини харид қилиш бюджети.
4. Давр харajatлари бюджети:
 - а) сотиш харajatлари бюджети.
 - б) маъмурий харajatлар бюджети.

Сотиш харajatлари бюджети стратегик режалаштириш негизинда (масалан, бозор сифоми, Ёсдордаги улушдан келиб чиққан ҳолда) миқозлар ёки маҳсулотни эътиборга олган ҳолда вертикал ва горизонтал тартибда шакллантирилади. Кўпгина ҳолларда сотишлар ҳажми мажбур ишлаб чиқариш қувватлари билан чекланади.

Бюджетни тузиш чоғида маркетнинг бўлимининг маълумотлари аъборотнинг асосий манбаи ҳисобланади.

Сотишларнинг режалаштириладиган ҳажми белгилангандан кейин ишлаб чиқариш бюджети тузилади, унинг асосида товар-моддий захираларини ва асосий воситаларини харид қилиш бюджети, маъмурий харajatлар бюджети тайёрланади.

Корхонанинг операцион бюджетда даромадлар ва харajatлар миқдор ва қиймат кўринишида аниқ эътирилади. Умуман операцион бюджетнинг асосий мақсади маълумий маблағларнинг тахминий маъбалари ва улардан фойдаланиш йўналишларини аниқ эътиришдир.

Инвестиция бюджети корхонанинг бюджет давридаги капитал сарфлари ва узоқ муддатли молиявий қўйилмалари режаси ҳисобланади. Ушбу бюджет турн жорий даврдангн ишлаб чиқариш ҳўтўбжлари (асбоб-ускуналар сотиб олиш ва ҳўказолар) ҳамда бюджет давридан четга чиқувчи узоқ муддатли харажатлар (капитал қўрилши, корхонани модернизация қилиш ва шу каби)ларни ўз ичига олади.

Инвестиция бюджетида корхонанинг бюджетлаштириш давридаги капитал қўйилмалар ва узоқ муддатли молиявий қўйилмалар йўналишлари режалаштирилади.

Корхона бош бюджетининг муҳим ва таркибий қисми молиявий бюджет ҳисобланади.

Молиявий бюджет ёрдамида қўйидаги кўрсаткичлар ҳақда ахборотлар олиш мумкин:

- сотишлар ҳақми ва умумий фойда.
- сотишлар таннарни.
- даромадлар ва харажатларнинг фойдали нисбати.
- ўз маблағларидан фойдаланиш.
- қўйилмаларнинг қўлланиш муддати ва бошқалар.

Молиявий бюджет амалиётда «Пул маблағлари ҳаракати бюджети» деб ҳам номланади, унинг таркибига корхонанинг бюджет давридаги пул маблағларининг кўрими ва чиқими, айллима маблағлар ҳаракати бюджети, шунингдек, таъминий бухгалтерия баланси (корхонанинг молиявий аҳвали тўғрисидаги ҳисобот) киреди (1.2-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, ҳисобот даврида пул маблағлари тушуми 1500,0 минг сўм бўлгани ҳалда, тушум 4340,0 минг сўми, жамоа тўловлар 4550,0 минг сўми, пул маблағлари старлиниги $(1500,0 + 4340,0 - 4550,0)$ 1140,0 минг сўми ташкил этган.

Ҳисобот даври охирига пул маблағларининг ижобий қалдиғи 1740,0 минг сўми ташкил этгани корхонанинг ишлаб чиқариш қўнитларини оширишга иккомияти мавжудлигини кўрсатади.

«Бухаро сўт» акционерлик шirkатидаги 2002 йил учун
 пул маблағлари бюджети кўрсаткичлари, минг сўлди

Маълумотнинг номи	2002 Йили	III кварталнинг айратлари бўйича			
		I	II	III	IV
1	2	3	4	5	6
1. Ҳисобот даври бошлангич пул маблағлари	1500,0	400,0	440,0	320,0	140,0
2. Ҳисобот даврида пул маблағларининг оқиб тушиши	4340,0	975	1260	1200	945
Шу жумладан: маҳсулот (хизмат, қўлмашлар)нинг сотиши	4000,0	900,0	1100,0	1100,0	900,0
Аҳолий овозларнинг сотиши	-	-	-	-	-
Бошқа кўрсаткичнинг сотиши	-	-	-	-	-
Қўлмашнинг қўриқлар мулкдорларидан	40,0	-	20,0	20,0	-
Мулкнинг бошқа ташкилотларга кўриқга берилгани	160,0	40,0	40,0	40,0	40,0
Салтанат шикоятлари	-	-	-	-	-
Бошқа тушумлари	120,0	15,0	30,0	20,0	25,0
Пул маблағлари минг (1х+2х)	5840,0	1375,0	1640,0	1520,0	1105,0
3. Ҳисобот давридаги минг тўлиқлар, шу жумладан:	4550,0	1070,0	1110,0	1430,0	940,0
Хизмат ва кўриқларнинг оқиб тушиши	2000,0	400,0	500,0	100,0	400,0
Маҳсулот ва кўриқларнинг	1000,0	200,0	240,0	240,0	240,0
Салтанат, йиғинлар ва чегираларнинг тузилма тўлиқларига	200,0	50,0	60,0	40,0	50,0
Маҳсулотнинг кўриқларига	600,0	200,0	150,0	300,0	150,0
Қўриқнинг кўриқларига	450,0	100,0	100,0	150,0	100,0
Усуллар ва шикоятнинг оқиб тушиши ва шикоятнинг кўриқлари	100,0	40,0	60,0	-	-

Қисметли қисмлар мувожазлаштирилу буйича тармақлари	-	-	-	-	-
Бюджет қисмлар	150,0	80,0	-	30,0	30,0
4. Пул маблағларининг етарлигига ётганини- ташвиhi (1a + 2a - 3a)	1290,0	585,0	530,0	90,0	145,0
3. Қисмет ва бошқа қарзлар оша	-	-	-	-	-
6. Қисметлар ва бошқа қарзларга қайтарма	100,0	100,0	-	-	-
7. Қисмет дари шартли пул маблағлари қилини (4a - 6a)	1190,0	485,0	530,0	90,0	145,0

Тухмоний бухгалтерия баланси (молиявий ҳисоб тўғрисида ҳисобот)ни ишлаб чиқиш бош бюджетни тайёрлаш жараёнида сўнги қадам ҳисобланади. У корхона активлари ва пассивларининг ҳисобот даридаги бўлиш ҳолатини аниқ эътирдан ҳамда «Корхона баланси» номли молиявий ҳисобот шаклига мос келади. "Тошкентсув" акционерлик жамияти буйича 2001 йил бюджетлаштирилган тухмоний баланси 2-иловада келтирилган.

Бюджетлар ўтган йилларнинг ҳисобий зарражатлари асосида режалаштирилган таъбирлар негизида тузилиши лозим.

Тузилганин бюджетлар қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

1. Бюджетларни мувожазлаштирилган ҳолда тузиш қондирига риош қилини.

2. Бюджетларни эҳтиёткорлик ва аниқлик тамойиллари асосида тузиш.

3. Бюджетлар моддий, меҳнат ва пул бирликларида умумлаштирилиши.

4. Бюджетларни тузиш учун масъул ходим уларни тайёрлашга масъулнинг билан ёндашиши талаб қилинади.

Тузилган бюджет уни шакллантиришида шиттироқ эътибор барча бўлинималар билан келтирилган бўлиши лозим, шундан сўнг у танишиб чиқиш учун корхона раҳбарлигига тақдим этилади. Корхона раҳба-

ринги маълумлашадиган кейин бюджет ҳақиқий ҳисоб-донди.

Режалар ва ҳақиқий кўрсаткичларни тақдирлаш натижасида олинган четланмишлар ҳақидаги маълумотлар қилғусида тузилмадан бюджетни тузиш пайтида инобатга олинмади. Корхона раҳбари таълиқлаган бюджет асосида дарамадлар ва харажатларнинг ойлик режалари тузилди, уларни барча ходимлар бажаришга мажбур. Шу режалар орқали корхонада харажатлар бошқариб борилади ва иқтисодий кўрсаткичларнинг зарурий даражасига эришилади (сотишлар ҳажми, соф фойда, активлар рентабеллиги, фойда меъёри ва ҳ.к.), уларсиз корхонани бир текда ривожлантириш мумкин эмас.

Бюджетлар уларнинг одатга қўйилган вазифаларга боғлиқлигига кўра, қуйидаги турларга ажратилади:

- а) бош ва хусусий.
- б) молачиловчан ва статик.

Шунинг учун корхонани ҳам статик, ҳам молачиловчан бюджет тузилиши мумкин.

Статик бюджетни молачиловчан бюджет билан тақдирлаш вақтида сотинининг ҳақиқий ҳажми эътиборга олинмайди яъни натижаларининг ҳиссий тақдирга келтирилади (1.3.-жадвал.)

1.3.-жадвал

**Ишлов чедрами корхонасида: 2001 йил
гери статик бюджетга, манг сўмига**

№	Кўрсаткичлар	Рева	Ҳақиқат	Четланмишлар («а», «б»)»
1.	Сотини ҳажми, донга	150	200	50 («а)
2.	Сотиндан тузилган тузум	45000	60000	15000 («а)
3.	Ишлов чедрами харажатлари	35000	40000	4000 («б)
4.	Марамадлар дарамади (2-3)	10000	10000	0000 («а)
5.	Давр харажатлари:	6000	8000	2000 («б)
	Шу жумладан: - Сотини харажатлари	2000	3000	1000 («б)
	- Материал харажатлар	4000	5000	1000 («б)
6.	Операциявий фойда («а, «б)	4000	11000	7000 («а)

Ишлов: «(а)» - белгисиз ресурслар вақтида қолвинганлиги себабли мажбурий четланмишлар, «(б)» - белгисиз мажбурий четланмишлар ифода қилинади.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ишлаб чиқариш корхонаси статик бюджетда назарда тутилган кўпгина кўрсаткичларга эришмаган. Маҳсулот сотиш ҳажмига боғлиқ бўлган барча ҳаражатлар бўйича манфий натижалар мавжуд.

Статик бюджет корхонанинг ишчан фаолиятини муайян даражасида ҳисоб-китоб қилинади. Унда даромадлар ва ҳаражатлар сотишлар даражасидан келиб чиққан ҳолда режалаштирилади.

Статик бюджет эришилган натижанинг ҳақиқийлигини ақс эттиради. Унинг ёрдамида пул ва фонд ҳисоблариданги кўрсаткичларнинг мутлоқ рақамлари ҳисобланади.

Агар статик бюджетда кўрсаткичлар режалаштирилса, молашувчан бюджетдан фойдаланишда натижаларнинг амалли таҳлили қўлланилади.

Молашувчан бюджетда ишлаб чиқаришнинг режалаштирилган ҳажми туғатини йўли билан ҳисоб-китоб қилинади. Бунда сотиш ҳажмининг бир қисми муқобил вариантларидан фойдаланилади ва у сотишнинг ҳақиқий молаштирилган даромад ва ҳаражатларини ўз ичига олади.

Молашувчан бюджетда ишлаб чиқариш ҳаражатлари учун янава маҳсулот бирингича ишлаб чиқариш учун зарур бўлган меъёрлар белгиланган, кейин эса шу меъёрлар асосида ҳақиқий сотиш даражасига боғлиқ бўлган ишлаб чиқаришнинг режалаштирилган ҳажми белгиланади (14-жадвал).

Жадвал таҳлили шуни кўрсатадики, корхонада сотишдан олинган тушум ҳақиқий бажарилганига нисбатан 145000 сўмга салбий натижага эга бўлган. Шунингдек маржинал даромад ва операциял фойда ҳам режалаштирилганига нисбатан ошқича бўлган.

**Ишлаб чиқарини қорқолашнинг 2002 йил
учун молаширувчи бюджетга, шунинг сунди**

№	Кўрсаткичлар	Ҳақиқий бажарил- ган	Ҳақиқий бажарил- ганга мос- лаштирил- ган бюджет	Ҳақиқий бюджетнинг молашти- рилгандан четлигининг (% , мин)*
1.	Сотим қилин, дини	3000	3000	-
2.	Сотимдан олинган тушум	300000	445000	145000 (с)
3.	Ишлаб чиқарини кўрсаткичлари	210000	350000	140000 (к)
4.	Маркетинг даражаси	90000	95000	5000 (с)
5.	Данр кўрсаткичлари: ИШу қўшилган: - сотим кўрсаткичлари; - инновацион кўрсаткичлари	15000 13000 22000	50000 33500 24500	3000 (к) 500 (к) 2500 (к)
6.	Спериалнинг фойда	15000	37000	2000 (с)

Маълумот: Вострухина М.А. Бухгалтерский управленческий учет. Учебное пособие. - М.: ЗАО ФинансыИнформ, ноябрь, 2002 г., 320 с. (с. 239).

Ишун: * - (к) - белгилан ресурслар вақтинча қилинганлиги сабабли шундай четлигининг, (с) - белгилан шундай четлигининг афвонлигини.

Шундай қилиб, қорқолада жавабгарлик марказлари буйича молаширувчи бюджетлар тузиши кўрсаткичлар ва даромадларини ўз вақтида бажаришти, четлигинлар буйича тезкор чоралар қабул қилинган, шунинг ва шундай четлигинларини режалаштирилган фойда суммасига қараб тузишти боришти шунинг қилини.

Юқоридагилардан қулоса қилиб шунинг айтиши мумкинки, қорқолада фаолиятининг стратегик режалашти-

ришида бюджетлаштириш капитал, айланма ва молиявий ресурслар, жорий ва инвестиция фаолияти учун молиялаштириш маблағларини жалб этиш, даромад ва харajatлар, пул маблағлари ҳаракати тўғрисида зарур маълумотлар олиш имконини беради.

МАВЗУНИ ТАҚРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Бюджетлаштириш жарафидида бош бюджет қандай аҳамиятга эга?
2. Қирғиз бош бюджети қандай таркибий қисмларга эга?
3. Операцион бюджетни тузишнинг қандай фаига воситусишлари мажбу?
4. Молиявий бюджет қандай маълумотларни аниқ эттириши лозим?
5. Қирғиз бюджетини тузиш қандай талабларга жавоб бериши керак?
6. Молияшуғунан бюджет қандай тузилади?
7. Статик бюджет қандай тартибда тузилади?
8. Молияшуғунан ва статик бюджетлари ўртасидидаги белгилликка нисбат бериш.

МАВЗУГА ОИД ТАВИЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Қуйидаги тавич сўз ва ибораларни тушунишни билки:

- o бош бюджет;
- o операцион бюджет;
- o инвестицион бюджет;
- o молиявий бюджет;
- o таъминий бухгалтерия баланси;
- o статик бюджет;
- o молияшуғунан бюджет;
- o ишлаб чиқариш бюджети;
- o тайёр маҳсулотлар захиралари бюджети;
- o маъмурий харajatлар бюджети.

1.4. Корхонанинг ишлаб чиқариш дастурига ишлаб чиқиш

Бозор муносабатлари шароитида корхонанинг ишлаб чиқариш дастурига тузиш ички кўжалик режалаштиришининг энг муҳим аснофаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш дастури маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг йиллик ҳажми, номенклатураси, товарлар ва хизматлар бозори талаби асосида сифат ва муддатни таъсирловчи комплекс режани ўзида намойиш этади.

Буюртмачиларнинг талаб ва таклиф қонунини талаблари асосида товарларга бўлган эҳтимоли, тузилган шартномалар ва буюртмаларнинг мажбур портфели, шунингдек, маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг таклифи корхона ишлаб чиқариш дастурига асосини ташкил этади.

Ишлаб чиқариш дастурига ишлаб чиқишда турли усуллар даражаси тахминлаш, вазиятчи режалар тузиш, қисқич дастурига, маҳсулот (иш ва хизмат)лар турларининг диверсификациялаш (кенгайтириш) қўлланганини мумкин.

Даражаси тахминлаш, сотишлар ва фойданинг кутуланган ҳажминини учта: максимал, эҳтимол, минимал нуқталари бўйича аниқдан режалаштиришни назорат тутали.

Вазиятчи режалаштириш корхона ишлаб чиқариш дастурига ишлаб чиқиш жараёни билан бир қаторда боқарор бозор шароитларида уни аниқлаш охирида ҳам бир қанча қулайликлар туғдиради. Режаларнинг иштирокчилари ва раҳбарлари шундай вазиятда тез ҳаракат қилиш имконитига эга бўладилар. Масалан, товарга талаб ўзгарганида уни ишлаб чиқаришни қисқарттириш мумкин бўлади ва бунда вазиятчи режа амал қилиш бошлайди.

Ишлаб чиқариш дастурига ишлаб чиқиш, одатда, уч босқичда аниқлаш охирилади:

1) бутун корхона учун йиллик ишлаб чиқариш режасини тузиш;

2) режалаштириладиган давр учун устувор мақсадларни аниқлаш;

3) йиллик ишлаб чиқариш режасини корхонанинг алоҳида тутишмаси бўлиномалари ёки иштирокчилар бўйича тақсимлаш.

Бунда ишлаб чиқариш дастурини режалаштиришнинг уч асосий кўриниши: «қуйидаги юқорига» ёки номерлаштирилган ҳолда, «юқоридан қуйига» ёки марказлаштирилган ҳолда ва тақдоран режалаштириш қўлланилиши мумкин.

Қуйидаги юқорига режалаштириш шунинг асосидаки, бунда ишлаб чиқариш режаси бошқарилганининг қуйи даражасида корхона бўлиномаларида ва функционал хизматлари бўйича тузилади.

Юқоридан қуйига режалаштирилганда режалар бутун корхона бўйича ишлаб чиқарилади ва бўлиномалар учун тезкор режалаштириш асос бўлиб хизмат қилади.

Тақдоран режалаштириш корхона раҳбарини билан барча бўлиномалар ва функционал хизматлар ўртасидаги узвий ўзаро ҳамкорликни назорат тутали. Йиллик ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқишда юқори даражада, маълумий барқарорлик ва корхонанинг тўлов қобилияти таъминланади. Бу режа рақобатбардори ва замонавий товарларни тайيارлаш ҳамда кўришни назорат тутилади.

Корхона ёки унинг бўлинимасининг йиллик ишлаб чиқариш ҳажмини маҳсулот бирлигига мос тахминий бозор баҳоларига қўйиштириш орқали қуйидаги формула билан ҳисоблаш мумкин:

$$M_0 = \sum_{i=1}^n M_i B_n + \sum_{j=1}^p M_j B_p + \sum_{k=1}^y M_k B_k \quad (1.3.1.)$$

Бу ерда:

M_i - корхонанинг умумий ишлаб чиқариш дастури, сўм;

M_1, M_2, M_3 - маҳсулот (иш ва хизмат)лар йиллик ҳажми, *дона*;

B_1, B_2, B_3 - маҳсулот (иш ва хизмат)лар бирликлари-нинг тахминий бозор баҳолари, *сўм/дона*;

a, p, y - маҳсулот (иш ва хизмат)ларнинг номенклатураси.

Корхона ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқариш маҳсулот сотиш режасини тувишдан бошланади. Унда, одатда, ҳар бир маҳсулот, шунингдек корхона фаолиятининг келгуси даврида амалга ошириладиган ишлар ва хизматлар кўрсатқилди. Бир маромда маҳсулот етказиб берилганда режалаштирилган мuddатда сотишлар ҳажмининг тенгши учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$M_c = T_y \cdot C_p \quad (1.3.2)$$

бу ерда,

M_c - маҳсулот сотишнинг режалаштирилган ҳажми;

T_y - товарларни ўртача бир кунда сотиш миқдори;

C_p - сотишнинг режалаштирилган даври (кун, ой, квартал, йил).

Сотишларнинг режалаштирилган ҳажмининг бозор сегментлари бўйича қуйидаги шаклда шартли миқдорлар ерданида ифодалиш мумкин. (1.5.-жадвал).

1.5.-жадвал

Корхонанинг бозор сегментлари бўйича режалаштирилган савдо ҳажми

Истифодачилар бўйича бозор сегментлари	Ўлчов барраги	2001н				2002н		2003н
		I ч.	II ч.	III ч.	IV ч.	1 кв/н	2 кв/н	
A маҳсулот:	тонна							
- X истифодачи	тонна	200	300	350	250	500	100	1050
- Y истифодачи	тонна	150	200	250	200	350	450	850
- ва ҳ.к.								
Жами:		300	450	1100	750	1550	1900	3700
B маҳсулот:	тонна							
- Z истифодачи	тонна	1400	1150	2150	2150	4050	5500	11000
- ва ҳ.к.								
Жами:	тонна	4300	3450	6500	5150	12500	5050	30500
Хаммаси	тонна	4800	4300	7600	5800	14050	6950	34200

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, X ва Y истеъмолчилар талаби 2001 йилнинг тўртинчи чорагигача ўсиб борган, кейин эса камайган. Бу каби қилишларни чуқур таҳлил қилиш юлғусида сотиш режасини тузишда юқори самара беради.

Мавсумий тебранишларга хос беқарор ишлаб чиқаришда сотишлар режаси, одатда, ҳар ойга тузилади. Қорхона маҳсулот сотишнинг йиллик режасига товарлар ва хизматларнинг қуйидаги турлари киритилади: ички бозорда маҳсулот сотиш ҳажми, ўзи ишлаб чиқаргани ярим тайёр маҳсулотлар ҳажми, товарларнинг экспортга жўнатилиш ҳажми, тайёр маҳсулот захиралари, ишлаб чиқаришга мўлжалланган ишлар ва хизматлар миқдори ва ҳ.к.

Қорхоналарни маҳсулот турлари бўйича бозордаги мақсадни баҳолаш мақсадида 1.6-жадвални тавсия этамиз.

1.6-жадвал

Товар бозорда ишлаб чиқариш қорхонаси иштараклигини тавсифи

Маҳсулот тур	Ишлаб чиқариш ҳажми, (миль. сўм)	Бозорда шартнома маҳсулот (миль. сўм)	Бирга қўшилган қўйилган қўйилган бозорда шартнома маҳсулотнинг умумий ҳажми, (миль. сўм)	Ишлаб чиқариш қорхонасининг бозорда шартнома маҳсулотини утқил, % де
A маҳсулот	2900	2750	27960	10,0
B маҳсулот	1100	2960	25991	15,0

Жадвал маълумотлари бир вақтнинг ўзида бозор сизими ва унда ишлаб чиқариш қорхонаси маҳсулотлари ҳисобини ақс элтиради. Унга асосланиб юлғусида сотишлар ҳажми моддий ва қиймат кўринишида режалаштирилади.

Сотишлар режаси асосий стратегик ва тизим ҳужжат ҳисобланади.

Сотишлар ва маҳсулот ишлаб чиқариш режалари ўзаро увий боғлиқдир.

Маҳсулот ишлаб чиқариш режаси маркетинг тадқиқотлари натижаларини қорқона ишлаб чиқариш имкониятлари билан тақдирлаш асосида ишлаб чиқилади.

Сотишлар ҳажми каби ишлаб чиқариш ҳажми қан ўтган ҳисобот йилининг охирида номенклатура нуқтани назардан даврлар бўйича бюджетлаштирилади: биринчи йили - кварталлар бўйича (зарурат туғилганда - ойлар бўйича); иккинчи йили - ирим йилликлар бўйича; кейинги йилларда эса йиллик истиқболли режалар тузилади.

Мавқуд ва талаб этиладиган заҳираларни солиштирма тақдирли менежерлар учун давр мобайнида қиққатан ҳам ишлаб чиқариш заҳиралари билан таъминланиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилишларига имкон беради.

Қорқонанинг ишлаб чиқариш заҳираларига бўлган талабнинг қуйидаги шартли рақамларда асос этирилиши мумкин (1.7 -جدвал).

1.7 -جدвал

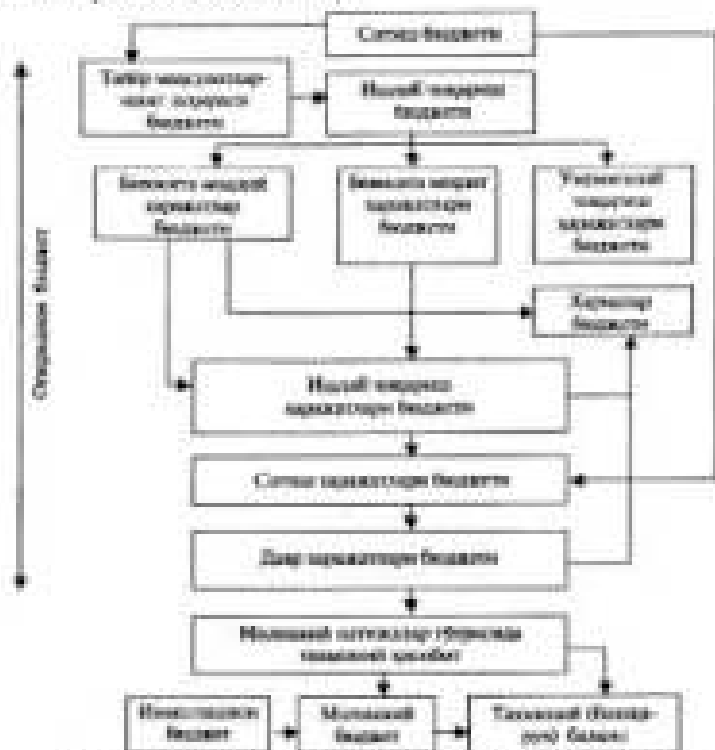
Тоқар-моддий заҳираларга бўлган талабнинг ҳисоб-китоби

Тоқар-моддий заҳираларнинг турлари	2003 йилги ишлаб чиқариш дастури бўйича моддий заҳираларга талаб		2003 йилги ишлаб чиқариш дастури бўйича моддий заҳираларга талаб		Масъул шахслар
	миқ-дорн	қиймати (млн. сўм)	миқ-дорн	қиймати (млн. сўм)	
Материаллар - қанайси шў жузлашди:	12300	485	15400	450	Салмо ишловчилари, фермер ўқалогилари
А - турн	4200	262	4800	264	
Б - турн	3650	148	4760	190	
Шў жузлашди					
Сотиб олинадиган ирим тайёр маҳсулотлар қанайси	18530	625	11430	870	А.В. «Ириво-сўт» «Нодо» қўшни қорқони
Шў жузлашди					
В - турн	3310	245	4315	305	
С - турн	2040	172	3150	425	
Шў жузлашди					
Жами					

Шундай қилиб, мазкур жадвал маълумотлари асосида корхонанинг ўтган ва жорий йилдаги товар-моддий захираларида бўлган талабни аниқлаш ҳамда тақдир қилиш мумкин. Бу эса, келгусида ишлаб чиқариш режасини тузишда муҳим маълумот манбаи ҳисобланади ва корхонанинг бозор конъюнктурасига тезроқ мослашишини таъминлайди.

Меҳнат, умуминшлаб чиқариш, маъмурий ва сотиш қариятларидаги талаб ҳам худди шу тарзда аниқланади. Кейин ўтказилган ҳисоб-китоблар асосида инвестициялар - асосий воситаларни сотиб олиш ва айбонма капитал ўсишига бўлган умумий талаб аниқланади.

Алоҳида режалар ишлаб чиқишда ўзаро ҳамкорлик ва иртиқликни қуйидаги чизма ёрдамида кўрсатиш мумкин (1.4.-чизма).

1.4.-чизма. Корхонанинг йилга боджетини тузиш

Чизма маълумотларидан хулоса қилганимизда, корхонанинг йилга бюджетте бюджет таркибий қисмлари ўртасидаги ўзаро алоқадорликни таъминлашга кўзят қилин.

Йилга бюджет орқали корхона активлари ва мажбурийатлари, даромад ва харажатлари, инвестиция қилинган маблағларнинг оқилона сарфланиши каби муҳим админятта эга бўлган кўрсаткичларни мунтазам равишда самарали назорат қилиб бориш мумкин.

Корхона ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш, адатдагидек, ишлаб чиқариш харажатлари ва ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини режалаштириш билан юсулланади.

Хулоса қилганимизда, ишлаб чиқариш дастурини тузиш корхонига маҳсулот етказиб бериш нарсинийлатини аниқлаш имконини беради. Бунинг натижасида ишлаб чиқарувчилар бозор конъюнктураси ўзгарганда ишлаб чиқаришни қисқартирини ёки кўпайтириш масаласини оқилона ҳал қилишлари мумкин.

МАВЗУНИ ТАҚРОРЛАШ УЎН САВОДЛАР

1. Бюджетлаштириш тизимида корхона ишлаб чиқариш дастурини тузиш зарурати ниманда?
2. Ишлаб чиқариш дастурининг таркибий қисмларига ким бериш?
3. Ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқишда қандай усуллардан фойдаланилади?
4. Ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш қандай бошқарув орқали амалга оширилади?
5. Ишлаб чиқариш дастурини тузишда корхоналарнинг бозордаги мақодини қиққоний баҳолаш қандай админятта эга?
6. Ишлаб чиқариш дастури билан сотишлар режаси ўртасида қандай боғлиқлик мавжуд?

МАВЗУГА ОИД ТАВИЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

**Қуйидаги тавиқ сўз ва ибораларга тушунмакани-
ни ёзиш:**

- o ишлаб чиқариш дастури;
- o даржадан тақомиллаш;
- o чилликни дастурлаш;
- o валютан режа;
- o таваран режалаштириш;
- o сотиш режаси;
- o бажор селменлари;
- o махсулот турларини диверсификациялаш.

1.4. Бошқарув ҳисобида инвестиция лойиҳалари ни режалаштириш

Бозор муносабатларини тақомиллаштириш шаро-
итида корхоналар бюджетлаштириш жараёнида ин-
вестиция фаолиятига алоҳида эътибор қаратиш за-
рур. Бунда бизнес-режалаштиришнинг асосий бос-
қичларидан саналган инвестиция лойиҳалари бўй-
ича фойдалани қарорлар қабул қилинишини таъмин-
лаш муҳим аҳимиятта эди.

Шу ўринда Президент И.А.Каримовнинг "Ику-
сонистинида таркибий ўзгаришларни амалга оши-
риш ва уни модернизация қилиш, экспорт ривож,
инпорт ўрнини босадиган махсулотлар ишлаб чиқ-
аришни таъминлашнинг муҳим шарти бўлган хори-
жий инвестициялар, авваломбор, хусусий сармо-
ларни жалб этиш, бунинг учун тегишли инвестиция
муҳити ва инвесторлар учун кафолатлар қратиш бо-
расида, айниқса, катта аҳимиятта эди"¹, — деган
фикрларини таъкидлаш мақсадага мувофиқдир.

Инвестиция фаолияти — корхона томонидан ин-
вестиция ресурсларини (пул маблағлари, қимматли
қиғозлар, ақлий салоҳият, кредит, ер ва бошқа

¹ Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни амалга оши-
ришнинг асосий йўналишлари. Халқ сўзи, №113-114, 2002 йил 30 са-
ҳит.

қўymas мулк объектлари каби) иқтисодий соҳаларига даромад(фойда) олишни ёки оқимомий самарига эришишни мақсад қилиб жойлаштирилмиш жараёнини ўзини инфодала утади.

Иқтисодий адабиётларда инвестициялар йўналтирилмадиган соҳага кўра ишлаб чиқариш инвестицияси ва молиявий инвестицияларга бўлиниши кўрсатиб ўтилган.

Ишлаб чиқариш (реал) инвестицияси — бу корхона фаоллигининг муайян соҳаси ва турига, реал капитал ўсишига, яъни ишлаб чиқариш воситалари, айланма маблағлар қийматининг ўсишига, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмаларини ривожлантиришга асосий омил бўлувчи харажатлардир.

Молиявий (портфелли) инвестициялар - эса қимматли қоғозлар ва бошқа молиявий қўйилмаларга қилинган харажатларни инфодалайди. Бундай харажатлар ўз-ўзиндан реал моддий капитални ўстира олмайди, бироқ қўшимча фойда келтиради. Шўнинг учун, қимматли қоғозлар курсининг вақтга қараб ижобий ўзгариши ёки ижобий валюта тафовути қўшимча фойда таркибига киритилади.

Инвестициялар пул маблағларининг бирор-бир фаоллият турига маълум муддатта сарфланишига қараб, узок (1 йилдан ортук) ва қисқа муддатли (1 йилгача) инвестицияларга бўлинади.

Хар бир корхона учун инвестиция фаоллияти мураккаб ҳисобланади, чунки инвестиция харажатлари фақат келгусида даромад келтиради. Шу бовсе, корхоналар оқилона инвестиция қарорлари қабул қилиши учун тактиф этилаётган лойиҳаларининг, энг аввало, иқтисодий самаралорлигини баҳолашлари қанда уларнинг кўп маблағ талаб қилаётган томонлари ҳақида аниқ маълумот олишига ҳаракат қилишлари зарур.

Инвестиция лойиҳаси – бу аниқ, пушта ўйланган сонга, мақсадга эга бўлган (шу жумладан капитал қурлиши ҳам), уш амалга ошириш учун инвестиция қўйилишини талаб қиладиган ҳаракат дастуридир.

Инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг шикити шарти мавжуд: лойиҳага маълум миқдорда маблағлар сарфлаш зарурияти, маблағларни сарфлаш ва қоллаш (фойда олиш) ўртасида муайян шикит мавжудлиги.

Лойиҳаларни амалда тибқи қилиш жараёнини шикити босқичга ажратиш лозим:

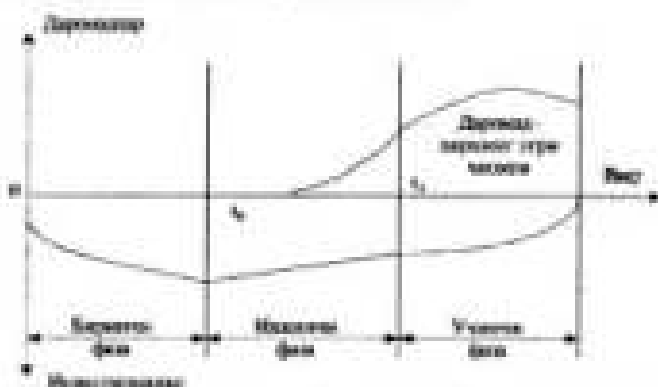
Лойиҳани амалга чиқиш – бу лойиҳа мақсадларига эришиш учун қилинган ҳатти-ҳаракат бўлиб, у ҳисобкитобларни амалга ошириш, қулай вариантларни тиллаш, лойиҳа қарорларини иқтисодий жиҳатдан асослашдир.

Инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқишда асосий шикити – лойиҳани амалга ошириш ҳақида қарор қабул қилиш ва шу лойиҳага инвестиция ажратиш мақсадлигига ҳар тарафлама техник-иқтисодий асослама тайёрлашдир.

Лойиҳани амалга ошириш – уш амалий жиҳатдан рўйига чиқариш, лойиҳани муайян иқтисодий шикитликка айлантириш, лойиҳада қўйилган мақсадларга эришишдир.

Инвестицияларни лойиҳалаштириш муаммоларига бағишланган адабиётларда инвестиция жараёнини уч асосий фазага бўлиш қабул қилинган. Бунда инвестиция жараёнининг бутун даври лойиҳанинг ҳаётий муддати ёки ҳаётий жараён деб аталади. Инвестиция лойиҳаси жараёни фазаларининг шикити ва фарқини аниқ тасаввур қилиш учун қуйидаги ҳисмада лойиҳани амалга оширишда сарф қилинадиган инвестиция захираларни ҳажми (ҳисманинг қуйи қисми) ва даромад (фойда)нинг лойиҳага (ҳисманинг юқори қисми) капитал сарфлашдан келадиган фойда самарасини тавсифловчи кўрсаткич қандай ўзгаришини тасвирлаймиз (1.5.-ҳисма.)

Инвестиция жараёныннинг дастлабки фазасида лойиҳани асослаш бўйича тадқиқотлар ўтказилади ҳамда лойиҳа ҳужжатлари тайёрланади. Маъмур фазада лойиҳанинг иқтисодий, техник ва технология ишлари бир-бирига ўшаб кетади. Инвестициянинг олд фази инвестиция лойиҳасини ишлаб чиқишнинг асосий босқичи ҳисобланади.

1.2-таълим. Инвестиция ҳароматлари ва ундан инвестиция лойиҳасини турли босқичларида қилинган сармоядорнинг ўлчовини

Бу фаза инвестиция лойиҳаси бўйича дастлабки кўламинилардан бошлаб уни амалга ошириш бўйича қарор қабул қилингунигча бўлган даврни ўз ичига олади (1.3-жадвал).

1.3-таълим

Инвестицияни олд фаза

Инвестицияни олд фаза		
1	2	3
Лойиҳани асослаш таъдирини таҳлил қилишнинг мақсади	Лойиҳани асослашнинг тайёрловчи фази	Лойиҳани бериши ва инвестицияни қилиш шартларида қарор қабул қилиш
Инвестицияни ушбу кўламинилар билан ишлашнинг мақсади ва шартлари (инвестиция) шартлари	Лойиҳани асослаш шартлари билан таҳлил қилишнинг дастлабки асоси	Қарор қабул шартларида лойиҳани амалга оширишнинг шартлари

Лойҳани амалга оширишнинг ушбу ва бошқа аста-секин ҳаракатлари	қўшимча (функционал) капиталлар	Инвестицияларнинг саноқдорлиги ва баҳолашнинг амалии
Лойҳани амалга ошириш амалиятлари ва аста-секин ҳаракатлари	Лойҳани амалга оширишнинг асосий (ТНМ)	Инвестицияларнинг амалии баҳолашнинг
	Лойҳани амалга оширишнинг	

Manba: Жўраев А.С ва бошқ., Инвестиция лойиҳалари таҳлили. -Т.: Шарқ, 2003. -256 б. (б. 36).

Инвестиция фаҳсида тутиб, лойиҳа амалга оширила бошлагач, инвестиция ҳаракатлари ҳажми кемайиб боради. Инвестиция лойиҳасида келтириладиган даромад ҳажми эса ортада, чунки у аста-секин лойиҳа қувватига чиқа бошлайди, бу эса ишлаб чиқариш харajatларини кемайтириб, сотиш ҳажмининг айна ортининг имкон туғдиради. Лойиҳанинг бу тартида ривож унинг фойдаланиш деб аталувчи учинчи қад қилувчи фаҳсида қўйилади, чунки мажбур фаҳм лойиҳага кўра қўйилган объектнинг ишлатиш вақти ва режимида тўғри келади.

Инвестициянинг учинчи фаҳсида ишлаб чиқариш ҳажмининг саноқдорлиги ва кўпайтириш учун асосий воситаларининг эскириши орқали жамъарилган манбадан фойдаланилади.

Бу фаҳсада маҳсулот сотишдан олинадиган даромаднинг инвестиция харajatларидан олинган қўйилмади. Бунда t вақтда даромаднинг умумий суммаси лойиҳага қўйилган капитал қўйилма қийматига тенг бўлади ва бу ҳолат лойиҳани қоплаш нуқтасини белгилайди.

Шуни таъкидлаш лозимки, лойиҳани ишлаб чиқариш ва амалга ошириш жараҳида уни маълумий жиҳатдан баҳолаш зарур. Бунинг учун лойиҳанинг қоплаш даражаси ва бошқа шу каби самарадорлик кўрсаткичларини таҳлил қилинади.

Инвестицияларнинг етишмаслиги доимо инвестиция захираларидан оқшона, самарали фойдаланиш заруриятини келтириб чиқаради. Агар иқтисодий лойиҳани амалга ошириш учун инвестициялар ҳажми маълум бўлса, қорвона сарфланадиган инвестиция ҳажмидан, инвестиция захирасининг ҳар бир бирлигидан эҳтимоли кутилган энг кўп иқтисодий самара олиниши натижада.

Инвестициялар самарадорлигини баҳолашда "иқтисодий самара" ва "иқтисодий самарадорлик" тушунчаларини фарқламоқ лозим бўлади. Иқтисодий самара бу инвестициялар, капитал қаражатлаш ҳисобига эришилладиган натижа бўлиб, қўйидаги тенглик билан топилди:

Иқтисодий самара = олинган натижалар - қаражатлар

Маълумки, бозор иқтисодиётига ўтish даврига самарадорликни баҳолашда қаражатлар мезони кенг тарқалган эди.

Иқтисодий самарадорлик = олинган натижалар : қаражатлар

Акционерлик жамиятларининг пайдо бўлиши, турли шаклларининг ривожланиши, иқтисодиётда давлат мулки ҳиссасининг камийиши, ички ва ташқи инвесторларнинг фаоллигини рентабелликни амалдаги амалга бодмура - инвестициялар (ёки уларнинг алардаги ээлементлари: капитал қўйиш, капитал) самарадорлигини ҳисоблашнинг талаб қилмоқда.

Сарфланган капиталдан олинладиган мутлоқ иқтисодий самара (Э), сарфланган капитал ҳисобига олинган даромад (Д) ва инвестиция қўйилмаларининг ҳажми (К) ўртасидаги тафовут қуйидаги усулда аниқланади:

$$Э = Д - К \quad (1.4.1)$$

Капитал қўйилмалардан келгин даромад миқдори уларнинг дастлабки ҳажмидан олинган вақт инвестицияларини қоплаш мuddати деб аталади. Кейинги ҳолатда капитал сарфлашдан олинган даромад капитал қўйилмадан орта бoшлайди. Бу қўрсаткич иқ-

тисоветнинг ишлаб чиқариш соҳасидаги капитал сарф-лаш самарадорлигининг энг зарур кўрсаткичи.

Амалиётда кичик тадбиркорлик субъектларига қўйилган қўйилмалар олдда 2-3 йил ичда қўйилган-ди, узоқ муддатли қўйилмаларни қўйиш учун эса 10-15 ва ундан кўпроқ йил керак бўлади. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлиги капитал қайтимига нисбатан инвестициялардан тушган фойда билан бел-гиланди.

Иқтисодий лойиҳа асосида амалга оширилган ин-вестициялар самарадорлиги (M_c) қуйидаги формула билан аниқланади:

$$M_c = \frac{\Phi}{K} \quad (1.4.2)$$

бу ерда,

Φ — инвестиция натижасида олинган фойда.

Ушбу ҳолатда инвестиция самарадорлиги бир бир-ликдан ортиқ бўлиши керак, шундагина қўйилган харажатлар қўйилганда. Халқаро амалиётда инвести-цияларнинг рентабеллиги йиллик баланс фойдаси-ни (Φ) жамғирилган капиталга нисбатан билан аниқланади:

$$M_D = \frac{\Phi}{A_1 + A_2 + A_3 + A_4} \quad (1.4.3)$$

бу ерда,

M_D — аниқланган инвестицияларнинг рентабеллиги,

Φ — йиллик баланс фойдаси,

A_1, A_2, A_3, A_4 — қисмлар бўйича аниқланган капитал қўйилми.

Капитал даромадлиги Дэвиснинг машҳур фор-муласи асосида қуйидаги кўринишда ҳисобланади:

$$\frac{\text{Валютани-}}{\text{лиги капитал}} = \frac{\text{Дарома}}{\text{рентабеллиги}} \times \frac{\text{Капитал}}{\text{қўйилми}} \quad (1.4.4)$$

бу ерда,

$$\text{Даромад умумдорлиги} = \frac{\text{Йилда}}{\text{Йили даромади}} \times 100 \quad (1.4.5.)$$

$$\text{Капитал айланмиши} = \frac{\text{Йили даромади}}{\text{капитал}} \quad (1.4.6.)$$

(Капитал айланмиши капиталнинг «умумдорлиги», яъни досий ва айланма маблағларнинг қайтиши сифатида тирефланади).

Юқоридagi иккита формуланинг ёймасини бир-бирига қўйиб, қуйидаги нисбатга эга бўламиз (1.4.7.).

$$\frac{\text{Даромад умумдорлиги}}{\text{капитал айланмиши}} = \frac{\text{Йилда}}{\text{Йили даромади}} \times \frac{\text{Йили даромади}}{\text{Капитал}} = \frac{\text{Йилда}}{\text{Капитал}}$$

«Тошкентсут» с/иш турдаги акционерлик жамияти мисолида қуйидаги бошланғич маълумотлар асосида 2001 йилда инвестицияланган капитал даромаддорлигини ҳисоблаб топамиз:

1.9-жадвал

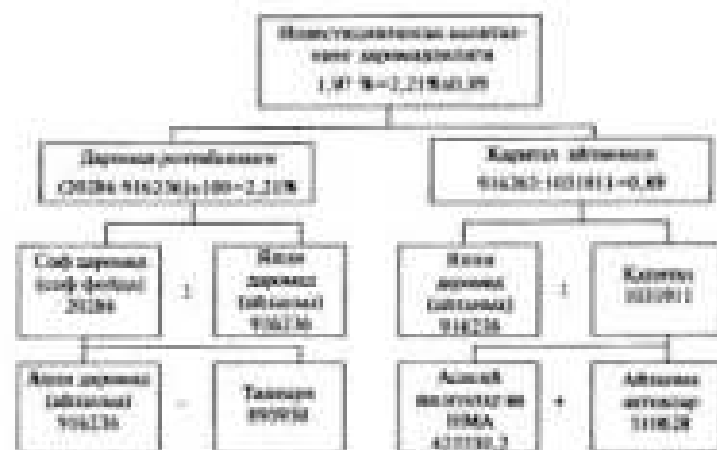
Корпоратив йил охирига бўлган
бухгалтерия баъзи маълумотлари (млн сўм)

Актив (мурат)	Сумма	Пассив (капитал)	Сумма
1. Актив ашёлар (Бинолар, ашёлар, сун расури қўрил- малар ва ҳ.к.) ва инвентар ашёлар	423510,2	1. Умумий капитал, қўрил ва бошқа мажбуриятлар	1031911
2. Ҳақ муқобили инвестициялар	97752,8		
3. Айланма маблағлар (Маҳсулот, пул маб- лағлари, шайр ма- сулатлар, тўлиқла- шган ашёли маҳсу- рати ва ҳ.к.)	510028		
Жами (Баланс)	1031911	Жами (Баланс)	1031911

ماليہ کی بنیاد پر سرمایہ کی تفصیلی درجہ بندی

خرچہ کی قسم	مقدار	تفصیلات	مقدار
مکمل طور پر میں سے سرمایہ کاری کی بنیاد پر خرچہ کی قسم	725335		
دیگر خرچہ کی قسم	54635		
مکمل طور پر میں سے سرمایہ کاری کی بنیاد پر	108105		
سود کی قسم	8075		
سود کی قسم (مکمل طور پر)	20296	مکمل طور پر (مکمل طور پر)	916236
مجموعی	916236	مجموعی	916236

یہ جدول مالیاتی معلومات پر مبنی ہے۔
مکمل طور پر سرمایہ کاری کی بنیاد پر
مکمل طور پر سرمایہ کاری کی بنیاد پر
مکمل طور پر سرمایہ کاری کی بنیاد پر
(1.6 - جدول)۔

منابع: فولادیان، ب. ک. سرمایہ کی بنیاد پر
مکمل طور پر سرمایہ کاری کی بنیاد پر
مکمل طور پر سرمایہ کاری کی بنیاد پر
(1.6 - جدول)۔

1.6 - جدول: سرمایہ کی بنیاد پر
مکمل طور پر سرمایہ کاری کی بنیاد پر

Ишлаб чиқариш корхоналари ўз маблағларини келгусида фонд ставкаси кўринишида фойда олиш мақсадида жорий қийматида вақтинчалик инвестициялаш жараёни дисконтлаш, унинг натижасида ҳисоб бўлган кўрсаткич - дисконтланган қиймат дейилади.

Харажатларни дисконтлаш коэффициенти (D_k) қуйидаги формула билан аниқланади:

$$D_k = \frac{M_k}{P_{\text{МО}}} \quad (1.48)$$

Бу ерда,

M_k - инвестицияларнинг қиймати;

$P_{\text{МО}}$ - йиллик пул маблағлари оқими.

Дарҳақиқат, пуллارни дарҳол сарф қилар эканми, биз уларни банкка жойлаштириш имконини йўқотамиз, бунда улардан фойда олиш, яъни пуллارни келгусида харажат қилган фойдаланувчилар. Бу қуйидаги берилган фойда катталигига ҳозиргисига қиёсан келгуси харажатлар қийمатини пасайтиради.

Инвестициялаш жараёни, одатда узок муддат талаб қилиши сабабли маблағларни инвестициялаш вақтида пул маблағлар қийматини пул маблағлари оқимининг қиймиш қиймати билан таққўслашга тўғри келади. Шу мақсадда пул маблағларининг келгусидаги қиймати ва пул маблағларининг ҳозирқий қиймати тушуночаларидан фойдаланилади.

Пул маблағларининг келгуси қиймати айни пайтда инвестицияланган маблағларининг суммасини ўзини намойиш этади, улар фондининг ставкасини ҳисобга олган ҳолда маълум вақт орқали шу суммага айланади. Пул маблағларининг келгуси қийматини аниқлаш йўли актуаллар қийматининг ошииб бериш суммасини қўйиш йўли билан босқичма-босқич ўтказишни ўзини намойиш этади. Бу сумма фонд ставкаси билан ҳисоб-китоб қилинади. Инвестиция ҳисоб-китобларида фонд ставкаси нафақат пул маблағлари

қийматины өшериб бөреш куралн сифатнда, балки унда кўра кенгрок маънода - коркона инвестиция муомалаларн фойдаланак даражаси ўчалгичи сифатнда қабул қилинади.

Пул маблағларининг ҳақиқий (дизирем) қиймати фонзнинг маълум ставкаси (дисконт ставкаси)ни ҳисобга олган келгуси пул маблағлари суммасини ифодалайди. Пул маблағларининг ҳақиқий қийматини аниқлаш улар қийматини муайян вақтдаги дисконтлаштириш жараёни билан боғлиқ, у пул маблағларининг келгуси миқдорда ортиб боришига тескари муомалани ўнда намоён этади. Бундай қолда фонд суммаси (дисконт) пул маблағларининг икуний суммаси (келгуси қиймати)дан чикариб ташланади. Бундай вариант маълум даврдан сўнг олдинги келишилган суммани олиш учун қанча миқдордаги пул маблағини инвестиция қилиш лозимлигини аниқлаш зарур бўлган ҳолатларда қолга келади.

Маблағларни инвестиция қилиш ва инвестиция фойдасини шиклантириш билан боғлиқ молиявий қисоб-китобларни ўтканиш пайтида пул маблағлари қийматини өшери бөреш (компаундинг) ва дисконтлаш жараёндарини олдин ва мураккаб фонлар буйича амалга өшериш мақсадга мувофиқдир. Олдин фонлар, одатда қисқа муддатли инвестицияларда, мураккаб фонлар эа узоқ муддатли инвестицияларда қўлланилади.

Олдин фонд деб маблағларни инвестициялаш жараёнида келишилган туловнинг ҳисобот дәври (ой, чорак ва ҳ.к.) охирида қўйдманинг дастлабки (ҳақиқий) қиймати буйича қисоб қилиниши тушунилади.

Олдин фонд суммасидан фойдаланолганда қўйдма ортиб бөреш (компаундинг) жараёнида қўйдми формуладан фойдаланиш мумкин:

$$M_n = K_0 \cdot x \cdot x \cdot C_n \quad (1.4.9)$$

бу ерда,

M_n - инвестициялашни келишилган дәври учун фонд ставкаси;

K_0 - қўйдманинг дастлабки суммаси;

n - инвестициялаш давомийлиги (ҳар бир фонд тўлови амалга ошириладиган даврлар миқдори билан инфодаланган);

C_t - ўзини каср билан инфодаланган, фойдаланиладиган фонд ставкаси.

Ушбу ҳолатда қўйилманинг келгуси қиймати (K_t) фонд суммасини ҳисобга олган ҳолда, қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_t = K_0 + I_t = K_0 (1 + n \cdot C_t) \quad (1.4.10.)$$

1-мисол. қуйида берилган шартлар орқали бир йил учун фонд суммасини аниқлаш зарур. Қўйилманинг дастлабки суммаси 500000 сўм. Ҳар кварталда тўланадиган фонд ставкаси - 10%. Бу миқдорларни формулага қўйиб чиқиб фонд суммасини аниқлаймиз:

$$I_t = 500000 \cdot 4 \cdot 0,1 = 200000 \text{ сўм} \quad (1.4.11.)$$

Қавс ичидagi кўрсаткичлар ($1+n \cdot C_t$) оддий фондлар суммасини ортга бориши коэффициентга дейилади. Бу коэффициент доим бир биримдан катта бўлади.

Пул маблагини қийматини дисконтлаш жараёнида оддий фонд суммасини ҳисоб-китоб қилишда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$D = K_t - K_0 \cdot \frac{1}{1+n \cdot C_n} \quad (1.4.12.)$$

2-мисол. қуйидаги шартлар асосида бир йил учун оддий фонд бўйича дисконт суммасини аниқлаш лозим. Қўйилманинг икуний суммаси 800000 сўм миқдоринда белгиланган.

Ҳар чоракда тўланадиган дисконт ставкаси 10%ни ташкил этади.

Бу кўрсаткичларни дисконт суммасини ҳисоблаш формуласига қўйиб чиқсак, қуйидаги натижани оламиз:

$$D = 800000 - 800000 \cdot \frac{1}{1 + 0,1} = 228571,4 \quad (1.4.13)$$

Демак, бир йилдан сўнг 800000 сўм олиш учун зарур бўлган инвестиция ҳаракатларининг ҳақиқий қиймати қуйидагича бўлиши керак:

$$K_D = 800000 - 228571,4 = 571428,6 \quad (1.4.14)$$

Мураккаб фойз деб ҳисобланган оддий фойз суммаси белгиланган ҳар бир даврдан кейин тўланмай-диган, балки асосий қўйилма суммасига қўшилди, кейинги тўлов даврида даромад келтирадиган инвестиция қилиш натижасида юзга келадиган фойда суммасига айтилади.

Қўйилма суммасини ҳисоблашда мураккаб фойзалар бўйича қўйилманинг ортыб бориши қуйидаги формула орқали топилди:

$$K_n = K_0 \cdot (1 + C)^n \quad (1.4.15)$$

Бунда,

K_n - қўйилманинг мураккаб фойзалар бўйича ортыб бориш қиймати.

Ушбу формулага мувофиқ фойз суммаси (I_n) қуйидагича ҳисобланади:

$$I_n = K_n - K_0 \quad (1.4.16)$$

Э-нисел, қуйидаги шартлар асосида инвестициялашнинг бутун даврида мураккаб фойз суммаси билан қўйилманинг келгуси қийمатини аниқлаш талаб қилинади.

Қўйилманинг дастлабки қиймати 500000 сўм.

Мураккаб фойзли ўсүда қўлланиладиган ҳар чоракда тўланадиган фойз ставкаси - 10%.

Инвестициялашнинг умумий даври кўрсаткичларини юқоридаги формулага қўйиб, қўйилманинг келгуси қийматини аниқлашмиз:

$$K_{0,5} = 500000 \cdot (1 + 0,11) = 550000 \quad (1.4.17)$$

Ушбу ҳолатда фойз суммаси 55000 сўм (550000 - 500000)ни ташкил этади.

Пул маблағларининг ҳақиқий қийمатини ҳисоблашда мураккаб фондлар бўйича дисконтлаш жараёнини қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$K_2 = \frac{K_0}{(1+c_m)^n} \quad (1.4.18.)$$

бу ерда,

K_0 - мураккаб фондлар бўйича ҳисобланган қўйиманинг дастлабки суммаси.

Шунга биноян дисконт суммаси (D_c) қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$D_c = K_0 - K_2 \quad (1.4.19.)$$

4-мисол. қуйидаги шартлар асосида бир йил учун мураккаб фондлар бўйича дисконт суммаси ва пул маблағининг ҳақиқий қийматини аниқлаш зарур. Пул маблағининг берилган қиймати 500000 сўм.

Мураккаб фондни дисконтлаш учун фойдаланиладиган ставкаси ҳар чоракда 10% ни ташкил этади.

Ушбу кўрсаткичларни формулага қўйиб, пул маблағининг ҳақиқий қийматини аниқлаймиك:

$$\text{Ҳақиқий қиймат} = \frac{500000}{(1+0,1)^4} = 342465,8 \text{ сўм} \quad (1.4.20.)$$

Шунга мувофиқ, дисконт суммаси 157534,2 сўм (500000 - 342465,8)ни ташкил этади.

Пул оқимларини ўзаро тенг тўловларининг бундай бир текислиги шартсиз деб аталади. Инвестициялар бўйича ҳар чоракда тўланадиган фонд тўловдари суммаси, нҳарадаги мулк учун бир текис тўлов ва ҳ.к.лар аннуитетга мисол бўла олади. Аннуитет сўринишидаги пул оқимлари тўловларни кетма-кет тақдим этиш ортқиб бориш жараёнини алма сўтлаштирилади ҳамда пул маблағлари қийматини дисконтлаш учун соддаштирилган формулалар тўпламидан фойдаланиш имконини беради.

5-мисол. Инвестор 500000 сўмин 1 йил муддат билан депозит қўйилмага жойлаштиришни мўлжаллаган. Бир банк инвесторга мураккаб фондлар бўйи-

чи кварталга 7,5% миқдорда тўлашни, иккинчиси эса 10% миқдорда тўрт ойда бир марта, учинчиси – 15% миқдорда йилда икки марта, тўртинчиси – 30% миқдорда йилга бир марта тўлашни таълаф қилади.

Ушбу вариантларни тақдослаб шундай ҳулосага келиш мумкинки, инвестор учун биринчи банк таълаф эътифти фоида ставкаси фойдала ҳисобланади.

Аннуитетнинг келгуси қийматини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланилад мумкин:

$$A_D = A \cdot d_n \quad (1.4.21.)$$

бу ерда,

- маълум давр охирида аннуитетнинг умумий келгуси қиймати;
- аннуитет тўлови суммаси.
- аннуитет қиймати орттиб боришнинг фоида ставкаси қабул қилинган ставкаси ва даврларини ҳисобга олган маълум жадвал бўйича аниқланган коэффициенти.

Инвестициялашнинг қайси варианти самарадорлигини аниқлаш учун қуйидаги жадвални тузмиз (1.12.-жадвал).

1.12.-жадвал

Инвестициялашнинг турли вариантларида қийматнинг келгуси қийматини ҳисоблаш

Вариант	Қийматнинг ҳақиқий қиймати	Фоида ставкаси	Келгуси қиймат			
			1 йил	2 йил	3 йил	4 йил
1	50000	0,075	51750	57812,5	62148,4	66773,5
2	50000	0,1	55000	60500	66500	72500
3	50000	0,15	57500	66125	76037,5	87083,1
4	50000	0,3	65000	84500	109500	142800

Шунга биноан, аннуитетнинг ҳақиқий қийматини аниқлаш учун формула қуйидаги кўринишга элади:

$$A_n = \frac{A}{A_d} \quad (1.4.22.)$$

бу ерда,

A_1 - аннуитетнинг ҳақиқий қиймати;

A - аннуитетни қоплаш суммаси;

A_2 - қабул қилинган дисконт ставкаси ва даврлар миқдорини ҳисобга олиб, махсус жадваллар бўйича аниқланадиган аннуитетни дисконтлаш коэффициенти.

Пулнинг вақтдаги қийматини баҳолаш концепциясига инфляция омилни ҳам боғлаш, у вақт ўтиши билан пул маблағлари қийматини тушириб юборади, яъни инфляциянинг ўсиши (ўртача пул индекси) пулнинг сотиб олиш қобилиятини пасайтириб олиб кетади.

Инфляцияни ҳисобга олиб инвестициялаш жараёнида пул оқимларини самарали бошқариш билан боғлиқ ҳисоб-китобларда икки асосий тушунча - пул маблағларининг номинал ва ҳақиқий суммасидан фойдаланилади.

Пул маблағларининг номинал суммаси пулнинг сотиб олиш қобилияти ўзгаришини ҳисобга олмай унинг ҳажмини баҳолашни назарда tutади.

Пул маблағларининг ҳақиқий суммаси пул маблағлари келгуси қийматини ҳам, ҳозирги қийматини ҳам аниқлашда қўлланилиши мумкин.

Инфляцияни баҳолаш жараёнида икки асосий кўрсаткичдан фойдаланилади.

1) инфляция суръати (T). Бу кўрсаткич муайян даврда (n) баҳоларнинг инвестиция ҳисоб-китобларида ифода этилган ўнлик кэсрдаги ўрта даражада ўсишни ифодалайди.

2) инфляция индекси (I) $1+T$, деб белгиландиган кўриб чиқилган даврда (n) инфляцияни ҳисобга олиб, пул маблағларининг қўшилган қиймати қуйидаги формула билан тузатилади.

$$K_D = \frac{K_N}{I} \quad (1.4.23)$$

бу ерда,

K_D - пул маблағларининг келгуси ҳақиқий қиймати;

K_N - пул маблағларининг келгуси номинал қиймати;

J - инфляциянинг тахминий индекси.

Маъкур формула ёрдамида пул маблағлари қиймати ортиб бориши жараёнида фойданинг фойдаланиладиган ставкасида унинг инфляция даражаси ҳисобга олинган бўлмаса, пул маблағларининг аниқ ўланган қийمатини аниқлаш мумкин.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, инвестициялаш жараёнида пул оқимларини самарали бошқариш билан боғлиқ ҳисоб-китоб усуллари инвестицияларнинг стивамаслигини бартараф эттириш, инвестиция шартларидан самарали фойдаланиш имкониятларини юмша келтиради.

МАВЗУНИ ТАҚРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Корхона бош бюджетини тузишда инвестиция лойиҳаларини режалаштиришнинг қандай мжобий томонлари мажбул?
2. Инвестиция фойдаси ва унинг турларига таъриф бериш.
3. Инвестиция лойиҳаси нима ва у нимага асосланган?
4. Инвестиция лойиҳаси қандай босқичларга амалга оширилади?
5. Инвестициялар самардорлигини баҳолашда нимага асосланган?
6. Инвестициядан келивдиган қишлоқ даромадликни қандай ҳисоблайди?
7. Аннуитет тушунчасига нисбат бериш?

МАВЗУГА ОИД ТАВИЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Қуйидаги тавиқ сўз ва ибораларга тушундирганини ёзиш:

- инвестиция фойдаси;
- ишлаб чиқариш (реал) инвестицияси;
- молиний (портфели) инвестицияси;
- инвестиция лойиҳаси;
- лойиҳани ишлаб чиқиш;
- лойиҳани амалга ошириш;
- инвестициялар самардорлиги;
- қишлоқ даромадликни;
- дисконтланган қиймат.

II БОБ. КОРХОНА ХАРАЖАТЛАРИНИ ВА ИЧКИ ХЎЖАЛИК БАҲОЛАРИНИ БЮДЖЕТЛАШТИРИШ

2.1. Харажатлар ва маҳсулот таннархнини режа- лаштиришнинг хусусиятлари

Харажатларни режалаштириш харажатлар тарки-
би ва маҳсулот (иш ва хизмат)ларининг режа таннар-
хнини дастлабки баҳолашдан бошланади. У ишлаб чи-
қарниш жараёнида истеъмол қилинадиган товар-ма-
ддий заҳираларининг қийматини ва кўтилаётган фой-
да ҳажмини аниқлаш учун амалга оширилади.

Харажатларни дастлабки баҳолаш бозорگیر маҳ-
сулотлар ишлаб чиқарниш имконини беради. Уни
қийматлилар асосида амалга ошириш мумкин:

- ишлаб чиқарниш ҳажминини аниқ белгилаш;
- маҳсулотларни ишлаб чиқарниш технологияси;
- материалларни алмаштириш вариантлари;
- материаллар ва чет қорқонлар хизматларининг
қулайлигини баҳолаш.

Ишлаб чиқарниш харажатлари бюджетини ишлаб
чиқарниш жараёнида иккита асосий усул кенг қўллани-
лади:

1) *смета усулида* — корхонанинг барча бўлима-
лари режалари асосида корхона миқёсида харажат-
ларнинг йўзма режаси шакллантирилади;

2) *норматив усул асосида* ишлаб чиқарниш хара-
жатлари бюджети тузилади.

Республикада смета усули анча кенг тарқал-
ган усул ҳисобланади. Унинг қўлланилиши комплекс
режалаштиришнинг ягона тизимга келтирилишини
таъминлайди.

Йиллик ишлаб чиқарниш ҳажминини янбатта олиб,
алоҳида маҳсулотлар таннархнини харажатларининг иқ-
тисодий элементлари ва калькуляция моделлари

бўйича сметасини тузиш учун шикматли ведомост ишлаб чиқарилади (1-илова).

Харажатларни шикматли жадвали тузилгандан сўнг, қорғоннинг фазолият даври учун режалаштирилмайдиган харажатларнинг йнigma сметаси ишлаб чиқарилади.

Халқаро амалиётда махсулот ишлаб чиқариш учун сарфланмайдиган харажатларни режалаштиришда норматив усулдан кенг фойдаланилади. Норматив харажатларни қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқиш мумкин:

$$N_x = N_{mx} + N_{mc} + N_{ux} \quad (2.1.1)$$

бу ерда:

N_x - махсулот бирлигини ишлаб чиқаришнинг норматив харажатлари;

N_{mx} - норматив моддий харажатлар;

N_{mc} - норматив меҳнат харажатлари;

N_{ux} - норматив устама харажатлар.

Норматив устама харажатлар норматив бевосита меҳнат харажатлари бўйича фонларда ифодаланмади. Норматив меҳнат харажатларидан шунча кучи харажатларни режалаштириш мақсадида фойдаланилади, уларнинг ҳажми қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$N_{ux} = N_{umx} \cdot C_c \quad (2.1.2)$$

бу ерда:

N_{ux} - шунча кучининг режалаштирилмайдиган харажатлари;

N_{umx} - нормалаштирилган махсулот миқдори;

C_c - меҳнатга ҳақ тўлаш соғитбай ставкалари (мукофотларсиз).

Норматив харажатлардан четланганини баҳорлаш ва унинг келиб чиқиш сабабларини аниқлашни режалаштириш лозим:

- бевосита ва билвосита харажатларни ўзгартириш, сотиб олинган материаллар қийметидagi четланешлар натижасида;

- махсулот сифатини таъминлашга сарфланган харажатлар натижасида;

- нормалар ва нормативларни ўзгартишларни натижасида;

- ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдори, талаб, билим таъсирини ёки бошқа омиллар натижасида.

Харажатларни дастлабки баҳолашни танловчи юқори ва зарarli маҳсулотларни ишлаб чиқаришни тўхтатиш имконини беради.

Харажатларни баҳолашнинг сўнгги босқичида режалаштириш жараёни стандарт маҳсулот тайёрлаш учун барча зарурий харажатларни ҳисобга олишдан наҳарда тутади, чунки энг маҳсулот ишлаб чиқариш катта миқдордаги моддий, меҳнат ва қўшимча харажатларни талаб этади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган тахминий моддий харажатларни маҳсулотлар ва сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотларни моддий харажатлар нормативидан ва бошор баҳоларидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги формула бўйича ҳисоблаш чiqиши мумкин:

$$M_{\text{тх}} = T_{\text{мод}} \cdot M_{\text{хс}} \quad (2.1.3)$$

бу ерда:

$M_{\text{тх}}$ - тахминий моддий харажатлар;

$T_{\text{мод}}$ - товар-моддий захираларнинг бошор баҳо-си;

$M_{\text{хс}}$ - моддий харажатларнинг бир бирлигини нормативи.

Ходимларнинг асосий меҳнат ҳақида кетадиган тахминий харажатларга асосий ва қўшимча меҳнат ҳақи, умумианлаб чиқариш, маъмурий-бошқариш, сотиш харажатларни режалаштирилган улушини қўшиб белгилан мумкин.

Агар бу улуш бирдан кичик бўлса ҳисоб-китобни қуйидаги формула бўйича ишлаб чиқиш зарур:

$$M_{\text{хс}} = \frac{M_0 \cdot (1 + K_{\text{тех}})}{1 + K_{\text{эф}} + K_{\text{уст}}} \cdot M_{\text{м}} \quad (2.1.4)$$

бу ерда,

Ихт - қодимларини асосий меҳнат ҳақида сарфланган тазминий харажатлар;

$K_{\text{мат}}$, $K_{\text{мех}}$, $K_{\text{двр}}$ - тижорат, усташа харажатлар ва қўшимча меҳнат ҳақи харажатларини маҳсулот таннарига қўшиш ставкалари.

Агар маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланган тазминий харажатлар ҳажми кутилган фойдадан ошиб кетса, бу қоблет маҳсулотнинг иқтисодий жиҳатдан рақобатбардор эмаслигини аниқлатади ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш чораларини кўриш талаб қилинади.

Маҳсулотни алоҳида турлари таннариани режалаштириш комиссия ва материаллар, технология мақсадлар учун фойдаланиладиган бини ва энергия, меҳнат ҳақи харажатлари нормативларига риоя этишни назарда тутати. Шунингдек, режалаштириш билвосита умумишлаб чиқариш, давр харажатлари ва сотиш харажатлари нормативлари учун ҳам зарур.

Маҳсулот бирлиги тўлиқ таннариани режаси билвосита ва билвосита харажатларни қуйидаги формула бўйича умумлаштиради.

$$T_0 = \left[M + N_0 + \frac{I_{\text{хт}}}{d} + K_1 + K_2 + N_0 + M \right] \quad (2.1.5)$$

бу ерда,

T_0 - маҳсулотнинг режа таннари, сўм;

M - билвосита материал харажатлари, сўм;

N_0 - билвосита меҳнат ҳақи, сўм;

$I_{\text{хт}}$ - қўшимча меҳнат ҳақи, сўм;

K_1 - умумишлаб чиқариш харажатлари, %;

K_2 - давр харажатлари, %;

d - қодимларининг қўшимча меҳнат ҳақи ва мукофотлар фонди;

e - иқтисодий тазминотта четқирмалар фонди.

Маҳсулот таннариани режасини ишлаб чиқишда техник, ташкилий ва бошқа омиллар ҳисобига ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш манбаларини аниқлаш мақсадида мувофиқдир.

Бундай ҳолатда маҳсулот ишлаб чиқариш номенклатураси бўйича ўртача таннарх (T_y) маҳсулот таннархининг ҳақиқий ва режа таннархи ўртасидаги фарқни маҳсулот ишлаб чиқаришнинг йиллик ҳажмига кўпайтмасан сифатида қуйидаги формула бўйича ҳисоблаш мумкин:

$$T_y = \sum_i^n (T_1 - T_2) \cdot M \quad (2.1.6)$$

бу ерда:

T_1 - маҳсулот бирлигининг базавий таннархи;

T_2 - маҳсулот бирлигининг режалаштирилмаган таннархи;

M - маҳсулот ишлаб чиқаришнинг йиллик ҳажми.

Режалаштириш жараёнида, одатда, жами ва бир бирлик маҳсулот харажатларини аниқлаш зарурлиги туғилади. Шу мақсадда барча харажатларни *ўзгарувчан ва доимий харажатларга* бўлиш қўбул қилинган.

Жами таннарх маҳсулот ҳажминини ишлаб чиқаришга сарфланган барча харажатлар қиради, *бир бирлик маҳсулот таннархи* эса маҳсулот (ниг ва хизмат)лар бирлигини ишлаб чиқаришга сарфланган харажатлар киритилади. Бир бирлик маҳсулот таннархи - бу харажатларнинг ўртача катталиги бўлиб, у жами харажатларни маҳсулотни ишлаб чиқариш йиллик режасини ташкил этувчи умумий бирликлар миқдорига бўлиш билан белгиланади. Жами ва бир бирлик маҳсулотнинг таннархи билан уларни ташкил этувчи доимий ва ўзгарувчан харажатлар ўртасидаги аналитик боғлиқлик қуйидаги формулалар билан ифола этилади:

Жами таннарх:

$$T_{\text{ж}} = V + F \cdot M \quad (2.1.7)$$

Бир бирлик маҳсулотнинг таннархи:

$$T_{\text{б}} = \frac{V + F}{M} \quad (2.1.8)$$

бу ерда,

V - ʋzgaruvchan xarakterlar;

F - doimiy xarakterlar;

M - maqsadlar miqdori.

Keltirilgan formulalardan kўrinib turibdiki, jamii tannarxi - bu maqsulotning faolluk darajasini hislab chiqarishga sarflangan doimiy va ʋzgaruvchan xarakterlar yigindisi, bir birlik maqsulotni tannarxi - bu jamii hislab chiqarish xarakterlarini maqsulotlar miqdoriga b'ulmish orqali aniqlangan tannarxi.

Jamii xarakterlar doimiy va ʋzgaruvchan xarakterlar summasiga teng, bir birlik maqsulotning tannarxi ʋzgaruvchan va doimiy xarakterlarga alohida hisob-kitob qilingan. ʋzgaruvchan xarakterlar bevosita hisob va mehdut xarakterlari summasiga teng. Doimiy xarakterlar m'ilyurniy, sotish xarakterlari, binolar ishlarasi, umumkorxonani adaminidagi binolar ishlarasi, xodimlarining mehdut darjasi ʋz hisobga olinadi. Bu xarakterlar ʋzbekiston Respublikasi Vazirlar Maqdamasining 2003 yil 15 oktabrdagi 444-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Maqsulot (ishlar, xizmatlar)ni hislab chiqarish va sotish xarakterlarining tarkibi qamda molniviij natijalarini shakllantirish tartibi t'uzrisida"gi Nizomga binosa tartibga solinadi. Bir birlik maqsulotni t'uzri keladigan chegaraviij xarakterlari hisoblash uchun jorij davrdagi jamii xarakterlar summasini bazaviij davrdagi jamii xarakterlar summasiga b'ulib, uni bazaviij davrdagi maqsulot darjasi k'upaytiriladi.

Rejalashtiriladigan xarakterlar dinamikasini omilli taqdim usuli b'ramida aniqlash 2.1.-jadvalda k'urib chiqilgan.

Режалаштирилган ҳаракатлар
динамикасини даражӣ ёил үчүн омилли тақдир
усули бўлимида амалдаги тартиби, манс сўм

Св- лар	Маҳ- су- лот тақдир дараж	Жами тармақ			Қармо- қил- ма- қил	Бир бирлигимиз тармақ		
		дараж	Ҳис- облар	манс ($T_{\text{ман}}$)		дараж	Ҳис- облар	манс ($T_{\text{ман}}$)
1	15	420	0	420	0,1	28,00	0,33	28,51
2	25	420	14	434	13,21	18,80	0,36	17,36
3	35	420	18	438	13,14	12,80	0,31	12,51
4	45	420	20	440	13,07	9,33	0,44	9,77
5	55	420	26	446	13,20	7,64	0,47	8,11
6	65	420	36	456	13,34	6,46	0,55	7,01
7	75	420	42	462	13,30	5,60	0,60	6,20
8	85	420	44	464	16,26	4,94	0,69	5,93
9	95	420	136	556	16,55	4,42	1,43	5,85
10	105	420	206	626	16,89	4,00	1,96	5,96
11	115	420	282	702	16,82	3,63	2,43	6,10
12	125	420	373	793	16,99	3,36	3,00	6,36

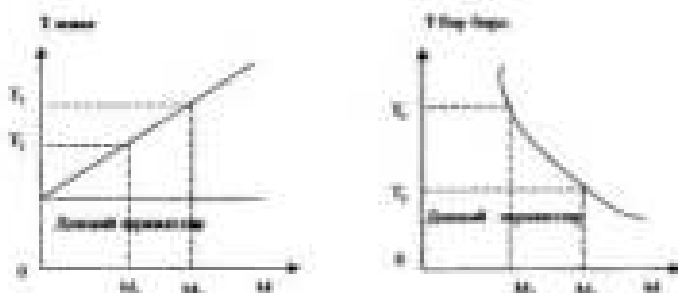
Ушбу жалвал маълумотларидан кўришиб туриб-
дикки, ёил давомнда маҳсулот ҳажми 10 бирликка
ошиб борган. Жами даражӣ ҳаракатлар 420000 сўм
даражасида сақланиб қолган.

Жами ўнгарушчан ҳаракатлар ойлар бўйича ўсиб
борган. Омилли тақдирнинг анжирини боиланиш усу-
лини қўллаб, ҳаракатлар динамикасини базилний ойга
нисбатини ҳисоблаб топиллади. Мисол, феврал ойида
жами ҳаракатлар 434000 сўм бўлса, уни январ ойи-
даги 420000 сўм жами ҳаракатларга бўлиб, топилган
сумманни январ ойинини режалаштирилган маҳсулот
(15 донга) миқдорига кўпайтирилади ва натижада
бир бирлик маҳсулотта тўғри келадиган четаровий
ҳаракатлар топиллади.

Ҳисоб-китобларнинг кўрсатишича, корхона бир
бирлик маҳсулот танароғини ойлар бўйича пасайи-
ши қуатилади.

Корхона 9-ойда 95 дона маҳсулот ишлаб чиқарганда 556000 сўмлик жами қаражатлар ҳажмида энг катта даромад олади. Демак, бу ҳолатда корхона 95 бирлик миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариш мақсада мувофиқдир.

Режалаштирилган жами ва бир бирлик маҳсулотнинг таннархини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқлигини 2.1.-чизма ўрдамида таҳлил қилиш мумкин.

2.1.-чизма. Режалаштирилган жами ва бир бирлик маҳсулот таннархини ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқлиги.

Чизмадан кўриниб турибдики, жами маҳсулот таннаرخи ойлар давомида бир тексда ўсиб бориш тенденциясига эга бўлган, натижада жами маҳсулот таннаرخи тўғри чизик кўринишида бўлган. Бир бирлик маҳсулотнинг таннаرخи эса ёйсимон кўринишга эга бўлган.

Демак, маҳсулот ҳажми ортиб бориши билан жами таннарих ортиб боради. Шу билан бирга, бир бирлик маҳсулотни таннарих ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ортиши билан қисқариб боради.

Юқоридagi байн этилганлардан шундай хулоса келиб чиқадикки, маҳсулот таннарихини режалаштириш қаражатларни янақ ҳисоб қилинишини таъминлайди ва уларни камайтиришга ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариши(иш, хизмат)ларни устувор ҳажминини таъинишга асос бўлиб хизмат қилади.

МАВЗУНИ ТАКРОРЛАШ УЎЧУН САВОДЛАР

1. Харажатларни режалаштиришдан асосий мақсад нима?
2. Харажатларни дастлабки баҳорани қандай босқичларда амалга оширилади?
3. Ишлаб чиқарни харажатлари бюджетни ишлаб чиқариш қандай усуллардан фойдаланилади?
4. Норматив харажатларга тўғриқ беринг.
5. Норматив харажатлардан четланган қандай баҳоранида?
6. Жамъ ва бир бирлик маҳсулот танишарини режалаштириш қай тартибда амалга оширилади? Улар ўртасидаги боғлиқликка ишор беринг.

МАВЗУГА ОИҚ ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Қуйидаги таянч сўз ва ибораларга тўғриқчиликни ёзинг:

- o харажатларни режалаштириш;
- o харажатларни дастлабки баҳорани;
- o харажатларнинг йнма смети;
- o норматив устама харажатлар;
- o танишарини харажатлар;
- o маҳсулот баҳоранининг баҳорини танишарини;
- o маҳсулот баҳоранининг режалаштириш тартибни танишарини;
- o жамъ танишарини;
- o бир бирлик маҳсулот танишарини.

2.2. Бошқарув ҳисобида ҳақиқий харажатлар ҳисоби ва маҳсулотлар танишарини калькуляциялаш усуллари

Мамлакатимиз корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг истиқболли йўналишларидан бири ҳисобланган бошқарув ҳисобини халқро стандартлар тимобиларига мувофиқ ташкил этиш ҳақиқий харажатлар ҳисоби ҳамда маҳсулотлар танишарини калькуляциялаш усулларини аниқ танишарини яратини тақдир этди. Ҳозирги кунда бу масала билан республикамиз ва хориқлик иқтисодчи олимлар шуғулланишмоқда.

Корхоналарда харajatлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усулларини қуйидаги кўринишда ифодалаш мақсадга мувофиқдир (2.2-чизма).

Чизма маълумотларига асосланиб хулоса қилганимизда, унда харajatларни ҳисобга олиш усулларини корхонанинг технология, хусусиятларига биноян тақсиринflanган. Бу эса маҳсулот таннархини аниқлашнинг муқобил усулларини танлаш имконини беради.

Маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг норматив усули харajatлар ҳисоби норматив усулининг таркибий қисми ҳисобланади.

2.2-чизма. Харajatлар ҳисоби усулларининг таснифи

Бу усулнинг афзаллиги унда ҳисоб-китобларнинг оддийлигидир, қуйидаги сабабларни маъкур усулнинг камчиликларига қаритиш мумкин:

- фойдаланилган заҳиралар миқдори ва уларга қўйилган баҳолар назорати учун меъёрларнинг мавжуд эмаслиги;
- четланган сабаблари, унинг айбдорлари, жойини аниқлаш ва таҳлил этиш имкониятининг йўқлиги;

- ишлаб чиқаринг жараёнида харажатлар ҳисоб-китоблари фақат ҳисобот даври охирида ўтказилиши мумкин ва ҳ.к.

Ушбу усулни қўллаш қуйидаги афзалликларга эга ҳар бир харажат тури бўйича норма ва нормативларнинг ўрнатилганлиги, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар биринчи таннархисининг норматив калькуляциясини тузиш, амалдаги нормалар ва улардан четланишлар бўйича харажатлар ҳисобини юритиш.

Фақат миқдор бўйича нормалардан фойдаланганда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\chi = \Phi_{\Sigma} \times (M_{\Phi} + M_{\Sigma}) \quad (2.2.1)$$

Бу ерда,

M_{Φ} - харажатларнинг норматив миқдори;

M_{Σ} - ҳақиқий харажатларнинг нормадан четга чиқиши.

Сарфланган ресурслардан эҳтиёжга мувофиқ нормада фойдаланилганда қуйидаги формулани қўллаш мумкин:

$$\chi = (\Phi_{\Sigma} + M_{\Sigma}) \times M \quad (2.2.2)$$

бу ерда,

M_{Σ} - сарфланган ресурсларнинг баҳоси ўзгарishi натижасида четланишлар.

Сарфланган ресурсларнинг миқдори ва баҳоси бўйича нормалардан фойдаланиб, ҳақиқий харажатлар қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\chi = (\Phi_{\Sigma} + M_{\Sigma}) \times (M_{\Sigma} + M_{\Phi}) \quad (2.2.3)$$

бу ерда,

M_{Σ} - норматив миқдор;

M_{Φ} - ҳақиқий харажатларнинг нормадан четга чиқиши (сарфланган ресурслар миқдори ўзгарishi сабабли).

Ушбу усул норматив калькуляцияларни ҳар бир буюм бўйича мажбурий дастлабки тузилишини қўлла тутади, улар ҳисобот даври бошида амал қилувчи харажатлар нормалари базиснда ҳисоб-китоб қилинади. Танқислий ва илмий-техник тадбирларни тит-

бюк этниш нормаларни ва норматив харажатлар ишти-
лланиши билан норматив калькуляциялар ҳам ишти-
лланди.

Норматив усулда харажатлар нормалар доираси-
да ва улардан четланишлар буйича олиб борилди.
Маъжуд четланишлар ҳақидаги ахборот маъсулот таш-
нарсини шакллантириш жараёнида тезкор таъсир
ўтказиш мақсадлида бошқарув қарорлари қабул қилиш
учун катта аҳамиятта эди. Бу усулда маъсулотнинг
ҳарқий норматив ташнарсини ҳар бир модала буйича
нормалардан четланишларини қўшиш ёки айирини
йўли билан ҳисобланади.

Норматив усулдан муваффақиятли фойдаланиши
учун қуйидаги шартлар бажарилгани зарур:

- ресурсларнинг барча турлари буйича норматив
базани аниқлаш;

- норматив калькуляцияларни олинган тузиш;

- харажатларнинг келиб чиқиш жойлари, норма-
лардан четланишларни айбдорлари ва нормалар ўзга-
ришининг сабаблари буйича ишлаб чиқарини хара-
жатларини қайд этувчи бирлашма ҳужжатларни иш-
лаб чиқина;

- ҳар бир ишлаб чиқарини бўлинмаси ва бутун
корхона буйича маъсулотлар ташнарсини шакллан-
тириш устидан ўрнатилган назорат натижаси буйи-
ча тезкор бошқарув қарорлари қабул қилиш ва ҳуло-
салар чиқарини буйича ишларни ташкил этиш.

Норматив усул амбор ҳужжатинини тўғри ташкил
этиши ҳам талаб қилади. Буида амборни аниқлик ўчош
жидқолари билан ташкилоти, ишлаб чиқарини бўлин-
маларини эди - сув, газ бут, электр қувватини истей-
мош қилиш учун ўчош асаблари билан ташкилоти,
маъсулотлар номонаклатурасини ишлаб чиқини, бир-
лашма ҳужжатлар ва бошқа ташкилий-техник таъбир-
ларни сафотли расмийлаштиришдан иборат.

Шундай қилиб, маъсулот ташнарсини калькуля-
ция қилишнинг норматив усули сўт саноати корха-
наларида харажатлар ҳисобининг ҳусусиятларини

ниобатта олган ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархини аниқроқ ҳисоблашга имкон беради, бундан ташқари бу усул харажатлар бўйича четланмишларни батафсил таҳлил этиб, аниқланган четланмишларни ва уларнинг сабабларини аниқлашга имкон беради. Демак, мазкур усул харажатларни оқиратив назорат қилишга ва четланмишларни бошқариш учун қулайдир.

Режали (таъминий) таннараҳ бўйича харажатлар ҳисоби усули барча ижобий ҳусусиятларини сақлаб қолади, бироқ уларга қараганда кўпроқ қўшимча афзалликларга эга, норматив ҳажмларга нисбатан режалаштирилган ҳажмларни чуқурроқ асосланганлиги, тахминлар аниқлиги назорат самарадорлигини оширишни таъминлайди. У мавжуд ишлаб чиқариш ресурсларини ҳисобга олган ҳолда материаллар, ёқилти, энергия, иш ҳақи ва бошқа харажатларни прогрессив нормаларидан келиб чиқиб ташкил этилади. Бу усулнинг асосий афзаллиги шундаки, режали харажатлар эришилган натижага эмас, балки келгусидаги таъминга асосланади. Бунда технология харажатларидан, келгуси даврда моля этилиб берувчи ва биржаларнинг баҳолар ҳақидаги маълумотлари, эксперт баҳолари ва ҳоказолардан фойдаланилади.

Технологик жараёнга нисбатан харажатлар ҳисобини жараёнли ва буюртмалар бўйича ташкил этиш мумкин.

Харажатлар ҳисобини жараёнли усулининг икки варианти мавжуд: ярим тайёр маҳсулотли ва ярим тайёр маҳсулотсиз.

Ярим тайёр маҳсулотли усулда ҳар бир олинган қайта ишланган маҳсулот кейинги қайта ишлаш учун ярим тайёр маҳсулот ҳисобланади ва у ташқарига сотилиши мумкин. Бу ярим тайёр маҳсулотларни ҳақиқий, норматив ёки режали таннараҳ бўйича, ҳисоб-китоб ёки маҳсулотни сотиш баҳолари бўйича

ча баҳолаш заруратини белгилайди. Бу вариантда ирим тайёр маҳсулотлар қиймати алоҳида 2100 - "Ўзи ишлаб чиқарган ирим тайёр маҳсулотлар" номли актив счётда акс эттирилади.

Ирим тайёр маҳсулотнинг вариантда ҳар бир қайта ишлаш бўйича, асосан, фақат ишлаш беришга кетган харажатлар олинди. Тайёр маҳсулот таннарих комиссия, дастлабки материаллар харажатлари, барча қайта ишлаш харажатлари ва бошқа ишлаб чиқариш харажатларини умумлаштириш билан аниқланди. Бунда фақат тайёр маҳсулот таннарих калькуляция қилинади.

Юқоридаги усулни қўллашда тугалланмаган ишлаб чиқаришни баҳолаш, унинг тугаш пайтини аниқлаш муаммо ҳисобланади. Бу муаммони ҳал қилиш учун Ўзбекистон Республикаси 4-сонли «Товар-моддий захиралари» номли БҲМС норматив ҳужжатига келтирилган АVECO (Average cost method of valuation) ва FIFO (FIFO method of valuation) усулларидан фойдаланиш лозим (2.2.-жадвал).

Харажатлар ҳисобининг буюртмада усули қусуқсий ва майда туркумли ишлаб чиқаришда, шунингдек, тажриба-экспериментал ишлаб чиқаришда ва таъмирлаш ишларида қўлланиши мумкин.

Буюртмада усулининг маҳдоти, бир ёки бир қанчалик маҳсулотларнинг учра қатъ бўлмаган туркумини тайёрлашда ҳар бир буюртма бўйича алоҳида харажатлар ҳисоби амалга оширилади.

Бунинг учун ҳар бир буюртмага бухгалтерияда алоҳида картонча очилади, унда буюртма бўйича харажатлар буюртмани бақаришнинг бутун маҳдоти мобайнида ҳисобга олинди.

**Жарыдам усул билан туткаланган өлкөлөр
чакырылган кыскага келип калган мадунет танымдарына
көндүм (PIPO ва AVESCO усулдары астында)**

T/r	Кыргызча	Чакырылган		Жама
		төлөм	сүмдө	
1	2	3	4	5
1.	Чакырылган даяр бөлүмдөгү кылым	6	9000000	
2.	Өлкөлөр чакырылган табыр мадунет	105	157500000	
3.	Чакырылган даяр өлкөлөр келип калган	3	4500000	
4.	Чакырылган жама	108	162000000	
1.	PIPO усулу бүтүмдөгү Түмк, туткаланган мадунет, төлөм			108
2.	Чакырылган даяр бөлүмдөгү келип калган мадунет берилген мадунет, төлөм	6		
3.	Чакырылган даяр өлкөлөр келип калган мадунет берилген мадунет, төлөм	3		
4.	Шартты мадунет берилген мадунет, төлөм	$(108 + 3 + 6)$		103
5.	Жама мадунетинин танымдары, сүм		157500000	
6.	Бир берилген мадунетинин танымдары, сүм/кг		1500	
1.	AVESCO усулу бүтүмдөгү Түмк, туткаланган мадунет, төлөм			108
2.	Чакырылган даяр өлкөлөр келип калган мадунет берилген мадунет, төлөм	3		
3.	Чакырылган даяр бөлүмдөгү келип калган мадунет берилген мадунет, төлөм	6		
4.	Шартты мадунет берилген мадунет, төлөм	$(108 + 3)$		111
5.	Чакырылган даяр бөлүмдөгү келип калган мадунетинин сүм келип калган танымдары, сүм			9000000
6.	Чакырылган жама			162000000
7.	Жама мадунетинин танымдары, сүм		$9000000 + 162000000 = 171000000$	
8.	Бир берилген мадунетинин танымдары, сүм/кг		1940,54	

Беносита харажатлар бирламчи ҳужжатлар асосида цехлар ва буюртмалар бўйича ҳисобга олинади. Бунда ҳар бир буюртма учун алоқда бирламчи ҳужжатлар расмийлаштирилади.

Балвосита харажатлар корхонада мутаносиб равишда қабул қилинган тақсимот базасига бинозин тақсимлаш йўли билан маҳсулотлар таннархига киритилади.

Буюртмани бажариш даврида харажатлар тугалланмаган ишлаб чиқариш сифатида ҳисобга олинади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни тугатилган кейин карточка ёпилади ва буюртмани бажаришга кетган харажатлар ҳисоблаб чиқарилади.

Бу харажатлардан қайтарилган чиқоқишлар, тузатиб бўлмайдиган брак ва фойдаланилмаган материалларни оғборга қайтариш харажатлари чиқариб ташланган, буюртма бўйича иланган маҳсулотнинг ҳақиқий таннариги келиб чиқади.

Агар буюртмага мувофиқ бир неча хил буюм тайёрланса, ҳақиқий харажатлар суммасини ишлаб чиқилган маҳсулот миқдорига калкуляция моддалари бўйича бўлиш билан бир birlik маҳсулотнинг таннариги аниқланади.

Кўпинча корхона амалий фаолиятида жараёни усул билан бир қаторда буюртмани усулнинг унсурларини биргаликда қўлловчи аралаш типлардан фойдаланилади. Бундай типлар туркумли ва серияли маҳсулот ишлаб чиқаришларда қўлланилади. Жумладан, муомалалар бўйича таннариги аниқланган усули истиқболли аралаш типлардан бири ҳисобланиб, унда харажатларни ҳисобга олишнинг асосий объекти муомала ҳисобланади. Умумийлаб чиқариш харажатлари мажур муомаладан ўтган маҳсулот birlikлари ўртасида асосий ишлаб чиқариш ходимларининг асосий иш ҳақи салмоғига мутаносиб равишда тақсимланади. Асосий материалларга кетган харажатлар ҳам буюртмани усул вакил маҳсулотнинг муайян тури таннаригига киритилади. Муомалалар усу-

лининг афзаллиги кальсуляциянинг технологик шароитта ижролаштиришдан иборат.

Халқаро амалиётда корхоналар моликовий-хўжалик фашиотивнинг сўблар тасмиқда таннархни шакллантириш усулига қараб қаражатлар ҳисобини тўлиқ ёки чекланган таннарх (маржинал даромад усули) бўйича таққия этишлари мўмкин.

Тўлиқ таннарх бўйича қаражатлар ҳисоби усулида мақсулот таннархига доимий ва ўзгаришчан, бевосита ва бивосита қаражатларга бўлинишидан қатъий назар, корхонанинг барча қаражатлари киритилади. Бевосита мақсулотга киритиб бўлмайдиган қаражатлар аввал улар қандай чиққан жавобларлик марказлари бўйича таққимланади, кейин эса таққиланган баъзи мўтаносиб равишда мақсулот таннархига киритилади. Кўпинча таққимлаш баъзи сифатида ишлаб чиқариш ишчмаларининг асосий иш ҳақи, ишлаб чиқариш таннархи ва қўққоқлар таққимланади.

Тўлиқ таннарх бўйича қаражатлар ҳисоби усули мамлаққатинида кенг тарқалган ва моликовий ҳисоб ҳақида солиққа тортиш бўйича норматив ҳўжатлар талаблари ва Ўзбекистонда юзга келган ишаналарга мос келди. Бироқ, маққур усул мақсулот ишлаб чиқариш ҳақи ўзгаришчан мақсулот бирлиги таннархида солир бўладиган ўзгаришларни ҳисобга олмайди.

Хўжалик қоритишнинг қозирги шароитида чекланган таннарх ваъни маржинал усул бўйича қаражатлар ҳисоби усулига алоқида эътибор берилиши зарур. Бу усулга мўнофиқ мақсулот таннархига қорхона қаражатларининг ҳаммаси киритилмайди, балки унинг бир қисми - ўзгаришчан қаражатлар киритилди. Ушбу усулда доимий қаражатларни мақсулот таннархига киритмайдилар ва шундай қаражатлар юзга келганда ўша давр фойдасини қамайтиришига йўқалтирилади. Аннқ таққавур ҳисоб қисми учун қўйидаги мисолини қўриб чиқамиз (3-иловага қаранг).

2003 йилда уюшма корхоналарининг 10%ли сметана бир литрни ишлаб чиқариш ва сотишга қилинган ўртача харажатлари сўмда қуйидагича:

1. Сотиш баҳоси	772-00
2. Қўшилган қиймет солиғи	129-00
3. Ўзгарувчан харажатлар	270-20
4. Маржинал даромад (1қ, -3қ, -3қ.)	372-80
5. Доймий харажатлар	265-80
6. Фойда (3қ, -4қ.)	107-00

Мисолдан кўриниб турибдики, сметана бирлигидан олинган маржинал даромад 372-80 сўм (772,00-129,00-270,00)ни ташкил этади ва ўзинга мос янги фойда-брутто фойдаси ҳисоб бўлади. Маржинал даромад суммасидан доимий харажатлар суммасини айлриб операцион фойда-нетто фойдаси топилади. Бироқ, Э-илова таҳлили шунн кўрсатмоқдаки, тармоқ корхоналарида ҳали маржинал даромад концепцияси қўлланилмагани, ваҳоланки молиявий ҳисоботнинг 2-шакли «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» маржинал даромаднинг аниқлаш талабларига мувофиқ тузилган ва тасдиқланган. Демак, бошқарув ҳисоби ва ички аудит тизимини ҳам шу талабларга мослаштириш лозим.

Бинобарин, маҳсулотларнинг сотиш баҳоси ва ўзгарувчан харажатлар суммаси ўртасидаги фарқ қанча кўп бўлса, маржинал даромад ва рентабеллик даражаси ҳам шунча баланд бўлади. Бундан ташқари, харажатларнинг доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлиниши корхона фаолиятини бошқариш ва таҳлил қилишда муҳим аҳамият касб этади, жумладан у ассортимент сийсати, зарарли фаолият юритган ҳолда ёпиб қўйиш ёки иккорога учраганлигини тълон қилиш ҳақида қарор қабул қилиш учун зарур.

• Бу усулнинг асосий афзаллиги доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг бирлаштиришдан иборат. Ушбу харажатларни бошқариш қуйидаги энг муҳим аспектиларини ҳал этиш имконини беради:

- маҳсулот ёки буюртма баҳосининг қуйи чегарасини аниқлаш;
- маҳсулот турлари фойдаланилигини қиссий таҳлил;
- маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг қулай дастурига аниқлаш;
- маҳсулот ёки хизматларнинг ўз маҳсулоти ва уларни четдан сотиб олиш ўртасидаги тафовут;
- ишлаб чиқариш технологиясининг иқтисодий нуқтан-назардан қулайлигини таънаш;
- корхона рақобатбардошлилиги захираси ҳамда зарарсизлик нуқтасини белгилаш ва ҳ.к.

Сутини қайта ишлаш корхоналарида маҳсулот таънарини калькуляция қилиш усуллари технология ва ишлаб чиқаришнинг оқилона таънакл қилишдан тақозо этади. Ҳозирги пайтда тармоқда оддий, жараёнли (шу жумладан, бўлимли) ва буюртмали усуллар харажатларини ҳисобга олиш ва таънарини аниқлашнинг норматив усули билан боғлаб олиб борилмоқда.

2010-«Асосий ишлаб чиқариш» счётининг ҳар бир маҳсулот турига очилган аналитик счётларда харажатлар белгилашнинг харажат моддалари бўйича ҳисобга олиб борилди.

Аналитик счётлар сутини қайта ишлатидан ўтатишнинг технологияси жараёнлар бўйича очилди.

Харажат моддалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ олиб борилди. (2003 йил 15-октябрдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 444-сонли қарори билан ўзгартиришлар киратишган).

Базис ёқилиши 3,6% бўлган сут асосий материал ҳисобланиб, шунингдек, материаллар таркибига

шакр, узум, цукат, ваннелин, кофе, какао порошогин ва бошқалар киреди. қайтарилмаган чикондиллар махсулот танларини аниқлашда чикориб ташланади. Уларга айрон, зардоб, пахта каби қаймоқ, сариёғ ва творосдан олинмаган қайтарилмаган чикондиллар киреди.

Транспорт-тайёрлов харажатлари қабул пуноқларини сақлаш ва сутин қайта ишлаш корхоналарига ташиб келтириш харажатларини Ҳз ичига олади.

Ердими материаллар технологик мақсадлар учун сарфланиб, улар жуналасига филтрловчи тўқималар, турли ферментлар, химикатлар, дезинфекцияловчи ва камиш вожиталари, ўраш материаллари, бир марталик канишлар харажатлари киреди.

Юқоридагилардин ташқари сут саноатига қуйидаги харажат нодаллари ҳам мавжуд:

- технологик мақсадлар учун ёқити ва энергия;
- ишлаб чикориниш ходимларининг асосий иш хақи;
- ишлаб чикориниш ходимларининг қўшимча иш хақи;
- иктымий суғурта ва таъминотта ажратмалар;
- машина ва ускуналарни асраш ва ишлатиш харажатлари;
- умуминшлаб чикориниш харажатлари;
- бракдан йўқотишлар (тайёр махсулот танларига олиб борилган, ҳали қайтарилмаган бракдан олинган йўқотишлар);
- бошқа ишлаб чикориниш харажатлари.

Харажатларни умумлаштириш усули (оддий усул)да махсулот танларини махсулотнинг алоқда қисмлари ёки уларни тайёрлаш жараёни буйича аниқланади. Бу усул, одатда, бир кил махсулот ишлаб чикорилганда қўлланилади.

қўшимча махсулотта харажатларини чикориб ташлаш усули шундан иборатки, бунда ишлаб чикоринишдан олинмаган махсулотлар асосий, қўшимча ва

ёндощларга бўлинади. Асосий маҳсулот таннарини аниқлаш учун қўшимча маҳсулотлар ва чиқарилар олдидан белгиланган баҳолар бўйича умумий харажатлардан чиқариб ташланади.

Харажатларнинг муносиб тақсимлаш усули маҳсулотларнинг бир неча турини бир вақтнинг ўзиде ишлаб чиқариш шарти билан маҳсулот таннарини калькуляция қилиш учун қўланилади, уларга харажатларни бевосита киритиб бўлмайди. Ушбу усулга асосан аралаш маҳсулотлар ишлаб чиқаришда қўлланилади. Харажатлар ҳисоби ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар гуруҳи бўйича ташқил этилади, гуруҳлар ичидаги харажатлар эса нисбодий жиҳатдан асосланган, баъзида муносиб равишда маҳсулотларнинг алоҳида турларига тақсимланади.

Калькуляция қилишнинг аралаш усули кўчарила санаб ўтилган усулларнинг ҳар бирини алоҳида қўллаш имкони бўлмаса ёки маҳсулот таннарини асосан ҳисобга олиш таъминланса, уларнинг бир нечасини ўзаро бирикувини ифода қилади.

Маҳсулот таннарини ҳисобдан чиқаришда калькуляция бирлигини аниқ белгилаш муҳим масала ҳисобланади.

Калькуляция бирлиги - бу калькуляция объекти ўлчиовидар. Уни танлаш маҳсулотни тайёрлаш қусуниятлари, номенклатура кенглиги, ўлчида қўлланиладиган birlikлар, амалдаги андозалар ва ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг техник шартларига боғлиқ бўлади.

Калькуляция объектиларини белгилашда ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар турларига мувофиқ уларнинг номи, ёқилик даражаси ва идишнинг турига қаралади. Масалан, бир литр сийимдаги қониз идишдаги 3,2%лик ёқиликка эга сўт, 0,5 литр сийимдаги полиэтилён идишдаги 20%лик ёқиликдаги сметана, 250 г. оғирликдаги ўрама қониз ёқиликантирилган творот ва ҳ.к.

Амалий фахслитда ишлаб чиқариш корхоналари калькуляция birlikларининг қуйидаги гуруҳларидан фойдаланадилар:

- табиий birlikлар - доналар, килограмм, тонна, метр, куб метр, киловатт-соат ва ҳ.к.;
- шартли-табиий birlikлар — консервалар (қўқитирилган сўт) 100 шартли birlikлари ва ҳ.к.;
- фойдаланиладиган (эксплуатацион) birlikлар - кувват, маҳсулдорлик ва ҳ.к.;
- ишлар birlikлари - ташаб қилтирилган қожинг бир тоннаси, йўл қопламасининг кўл метри ва ҳ.к.;
- вақт birlikлари - машина-кун, машина-соат, норма-соат ва ҳ.к.

Хулоса қилишнингизда, корхонанинг самарали фаолият юритишида бошқарув ҳисоби тизимида қаражатлар ҳисобини тўғри ташкил этиш ва маҳсулот таннариини калькуляциялашнинг прогрессив усулларини қўллаш муҳим аҳмиятта эди.

МАВЗУНИ ТАҚРОРЛАШ УЧУН САВОДЛАР

1. Бюджетлаштириш жараёнини самарали ташкил этишда қаражатлар ҳисоби ва маҳсулот таннариини калькуляциялаш усулларини қандай аҳмиятта эга?
2. Корхоналарда қаражатлар ҳисоби ва маҳсулот таннариини калькуляция қилиш усулларини қандай таснифлашди?
3. Маҳсулот таннариини калькуляция қилишнинг норматив усули қандай хусусиятларга эга?
4. Қаражатлар ҳисобининг бузоратли усулининг қандай ижобий ва салбий жиҳатлари мажмуи?
5. Жараёнини усулга ижод беринг.
6. Тулиқ таннарх ва текланган таннарх (маржинал усул) бўйича қаражатлар ҳисобини ташкил этиш қандай ўзини жас хусусиятларга эга?
7. Калькуляция birlikлига тасниф беринг.

МАВЗУТА ОИД ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Қўйидаги таянч сўз ва ибораларни тушуриб бериш

- o дарожатлар ҳисоби;
- o ташарҳ қалъасулушасан;
- o норматив усул;
- o буюртмали усул;
- o жарайли усул;
- o варажнал усул;
- o тўлиқ таннах;
- o қалъасулушаси бирлиги;
- o қалъасулушаси объект.

2.3. Корхонада трансферт баҳоларини бюджетлаштириш

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг фаолиятини самарали бюджетлаштириш соҳасидаги маҳсулотлар (товарлар, хизматлар)га илмий асосланган трансферт баҳо сисъатини ишлаб чиқариш бошқарув ҳисобининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Ўз маҳсулотини ишлаб чиқариш бошқарушидан аввал ҳар бир корхона қанча фойда олиши мумкинлигини режалаштиради. Корхона фойдаси, одатда, асосан икки кўрсаткичга боғлиқ: маҳсулот баҳоси ва уни ишлаб чиқаришга сарфланган ҳаққий харajatлар.

Корхоналарда трансферт баҳонини шакллантириш ва бошқариш бўйича тезкор қарорлар қабул қилишда функционал блокларнинг ўзаро алоқасини билшиш мўҳим аҳамиятта эга (2.3-чизма).

2.1-чилик. Қайта бизнес тарқатиш билан шакллантириш бўйича функцияли бизнеснинг янги шакли

Чытмадан кўринеб турибдики, бизнеснинг шаклланиши натижадә ички омиллардан, балки ташқи мүддет таъсиринә ҳам боғлиқдыр.

Ташқи мүддетдаги қуйидаги ивирлардадаги ўзгаришлар корхона даражасида бизнес шакллантиришига шубҳаленә таъсир қўрсатады:

1. *Иқтисодийтадаги ўсиш ва пасайиш* (ҳәр қандай мақсулотта белгән зуртәж аҳолининг реал даромадлари, инвестиция фаоллиги, давлат харажатлари, кредит олинә ва уни қайтариниши имкониятлари, баҳоларнинг ўзгаришини боғлиқ). Шу сабабли ташқи мүддетни таҳлил қилиш корхонани баҳолаш үчүн бошлангич нүқта ва қадәм бўлиб ҳисобланады.

2. *Табиий ресурсларға қамалиш ва уларнинг таърифи* (мә бунини натижадә мақсулот етиштирувчи, балки қайта ишловчи корхоналарни стратегик ривожлантириши үчүн мүдүн администа зә).

3. *Собот ва ҳуқуқ*. Корхонанинг фаоллиги критинида давлатнинг иқтисодий барқарорлиги, турли тил мүлк эгаларининг ҳуқуқий жидатдан мүҳофаза қилинганлиги, солиқ қонуғенлигининг ўзгариб ту-

риниш, божхона ҳуқуқи каби омиллар ҳам қил қилувчи аҳамиятга эга;

4. *Демография*. Қорқонга қойиланган қудуддаги аҳолининг сони ва таркиби унинг фаоллигига жуда ҳам боғлиқдир. Агар қудудда туғилтиш даражаси юқори бўлса, болалар ассортиментига талаб катта бўлади ёки катта ёндаги аҳолининг ҳиссасига қараб уларнинг талабидagi маҳсулотлар ишлаб чиқариши зарур бўлса, қорқонга шу бозорга қараб мўлжал олиши зарур;

3. *Иқтисодий-маданий мўҳит*. Жамиятнинг иқтисодий фаровонлиги ошаиб бориши билан унда иқтисодий хавфсизликни таъминлашга, аҳолининг ҳам таъминланган ва шикст қатламларини қимов қилишга эҳтиёж ошаиб боради.

Баҳо нисбати масаласи бўйича молкорни ва марко-тологлар ўртисидagi баҳога нисбатан икки муқобил ёндашув - ҳаракатлар ва қиймат ёндашувлари ҳамда уларни қорқонга амалиётига таъбиқ этиш соҳасида баҳо-мунозара келиб чиқди.

Уларнинг маҳзирини ва ўзаро боғлиқлигини 2.4-чизма ёрламида тасвирлаш мўмкин.

Г/н	Ҳаракатлар асосидаги ёндашув	Қиймат ёндашуви
1	Маҳсулот ↓	Ҳарифораар ↓
2	Ҳарифораар ↓	Қийматликлар ↓
3	Ҳарифораар ↓	Баҳо ↓
4	Баҳо ↓	Ҳарифораар ↓
5	Қийматликлар ↓	Ҳарифораар ↓
6	Ҳарифораар ←	Маҳсулот ←

2.4-чизма. Баҳога нисбатан қорқонга қойиланган ёндашувлар

Баҳога нисбатан ҳаракатлар ёндашуви ниг саналган ва ишончли ёндашувлар. Унинг асосида реал категория ётади, бу - маҳсулот ишлаб чиқарилиши ва сотилишига сарфланадиган қорқонга ҳарифораарлардир. Бу ҳарифораарлар маҳсулот ишлаб чиқаришга ва сотишга қилинган ҳақиқий ҳарифораар категорияси орқали

ифодаланади ва бухгалтерномада дастлабки ҳужжатлар билан тасдиқланган бўлади.

Бунинг устига, маълум даражада бу ёндашувнинг нуфузи иқтисодий назаридан қўлаб-қувватлангани билан боғлиқ, чунки, маҳсулотлар ўртасида харо-жатларни тўғри тақсимлаш, танналарини шаклланти-риш ва бошқариш баҳони корхона учун нафтлилик нуқтаи-назаридан даромад олинш манбаига айланти-ради (2.5-чизма).

2.5-чизма. Баҳо ҳисоблашнинг шарҳида баҳо ва харожатлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик

Маҳсулот сотишда баҳо даражасини сотишнинг тахминий ҳажми ва шунга мос ишлаб чиқаришнинг тахминий миқдори белгиланади. Шу билан бирга, бош-қарув ҳисоби эътироф этадикки, маҳсулот бирлиги-ни ишлаб чиқаришнинг умумий харожатлари ҳажми бевосита ишлаб чиқариш миқдорига боғлиқ. Ишлаб чиқариш харожатларининг ўсиши билан бир бўлмига тўғри келадиган доимий харожатлар суммаси ва иш-лаб чиқаришга сарфланадиган ўртача харожатлар ҳажми ҳам ўсади. Бинобарин, уйдабурон менежер баҳони белгилаётганда харожатлар усули асосида ёки рақобатчилар томонидан баҳо бўйича қабул қилин-ган ҳарорлар тизмири остида пассив баҳо белгилан-иш бўлиши тавламаслиги лозим.

Энг оқилона ёндашуе - баҳони шакллантиришга фаол ёндашуе бўлиб, буни баҳони бошқариш орқа-ли сотилганнинг зарур ҳажмига мос келувчи ўртача харожатлар ҳажмига эришвлдан, бу эса корxonани фойдалликнинг кутялаётган даражасига олиб чи-ққан.

Баҳони шакллантиришга фаол ёндашуе мангиси-га ўхшаш масалаларни қуйидагича таҳрирлаш мум-

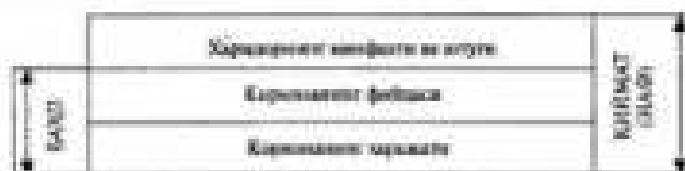
көн: "Эң наят баҳода сотиладиган товарлар миқдорини қанча миқдордаги фойда олиш учун қанчалик оширишимиз керак?" ёки "Сотиладиган товарларнинг қанча миқдорини қокорироқ баҳода кўпроқ фойда олиш учун қурбон қилишимиз керак?".

Айнан мана шундай ёндашув "заиф" бозорларда (яъни, талаб пасайиб борувчи бозорларда) ёки "кучли" бозорларда (яъни, талаб ортиб борувчи бозорларда) жуда кокори баҳолар ҳаракат ёндашувини янгидай камчилигини четлаиб ўтиш имконини беради).

Шуни таъкидлаш жоизки, баҳонини шакллантиришга ҳаракатли ёндашувдан воз кечиш корхона менежерларига осон бўлмайди, чунки улар ишлаб чиқаришга янги маҳсулот учун инвестиция қилиш ва баҳонини шакллантириш бўйича қарорлар қабул қилингунча, кутилаётган фойдани аниқлашни талаб этадилар.

Лойиҳалаштирилмаётган янги маҳсулот замонавий техник даражага мос келувчи ўлчамлар ва хоссаларга эга бўлиши, конструкторлик аниматлари, технологлар, молия-иқтисодий бўлим ва бухгалтерияда техник-иқтисодий асоснома (ТИА) билан тасдиқланган бўлиши лозим. Шу босқичнинг ўзиде баҳор шикланади, у ҳаракатларнинг ўрнини тўлдирishi ва инвестицияларни зарурий даражада қоплаши керак. Шундан сўнггида маркетинглар (агар шундай мутахассислар бор бўлса) маҳсулот сотиш ҳақмини аниқлайдилар. Улар маҳсулот сотишини ташкил этиш, маҳсулот хоссаи ва сифатига харидорларни нинантиришга интиладилар. Агар бундай "тарғибот" шарткалари ижобий натижа бермаса, корхона раҳбарияти одатда баҳонини пасайтириш таслифи ҳисобига ваъдани сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Бундай шароитда, одатда, харидорлар бозорда устуңлик қиладиган вазият юзига келади. Бунда айнан улар ўз шартларини қўядилар ва баҳонини янгида пасайтиришга эришадилар.

Юқоридагилардан шундай хулоса келиб чиқади-ки, баҳона шакллантиришга ҳаракатли ёндашуви мўлжал қилиб муваффақиятга эришни рағбат мушкул. Бундай шароитда баҳога қийматли ёндашуви кўпроқ эътибор бериш лозим (2.6.-чизма).

2.6.-чизма. Баҳона шакллантиришга қийматли ёндашуви

Баҳога ишонатан қийматли ёндашувнинг каллифаси корхона миқоқларининг рағбатлантиришидан иборат эмас. Бундай натижага баҳога катта ҳисса қисмлар бериш ҳисобига ҳам эришни мумкин. Лекин, қийматли ёндашуви, корхона учун сотишлар ҳажминини тобора аяқ олиши ҳисобига эмас, балки "қиймат - ҳарajatлар" ишонатининг муносибалигида эришни ҳисобига фойда олишни таъминлаш керак.

Одатда, баҳони шакллантириш меҳнат бозоринда рағбатда бўлган бошқа корхоналар таъсирига ҳам боғлиқ. Шу билан, корхонанинг баҳо сифати бухгалтерлар, молчиликчилар, маркетингчилар, менежерлар ва бозорини урганувчи хабарот хизматчиларининг донимий ҳамкорлиги натижасида тутилади ва такомиллашади. Бундай шароитда баҳо сифатини шакллантириш корхонага фойда, қарилорга эса кўпроқ наф келтириши лозим.

Баҳони шакллантиришда маҳсулотни зарарсиз сотишини белгилаш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун маҳсулотни зарарсиз сотиш баҳосини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаймиз: (2.3.1.).

$$\text{Зарарсизлик баҳоси} = \frac{\text{Оstownaвий тушуви}}{\text{Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми}}$$

Юқорида тўқидилган зарарсизлик баҳосини аниқлаш учун қуйидаги мисолдан фойдаланамиз.

1-мисол. Корхона бир шта товар ишлаб чиқаради ва сотади.

Қуйида унинг фойдалигини изохлайдиган маълумотлар келтирилган.

Сотнидан олиндиغان тушум, сўм	470000
Ўзгарувчан харajatлар, сўм	280000
Маржинал даромад, сўм	190000
Долговий харajatлар, сўм	115000
Операцион фойда, сўм	75000
Ишлаб чиқарган маҳсулот ҳажми, дана	250

Биринчи навбатда, асосий тушумни белгилаб олиш учун қуйидагича ҳисоб-китоблар қилинади:

1. Маржинал даромад катталигини топамиз.

$$470000 - 280000 = 190000 \quad (2.3.2)$$

2. Маржинал даромад коэффициентини чиқариб ташлаймиз:

$$190000 / 470000 = 0,4 \quad (2.3.3)$$

4. Асосий тушум (зарарсизлик нуқтаси)ни аниқлаймиз

$$115000 / 0,4 = 287500 \quad (2.3.4)$$

Асосий тушумни ҳисоблаб топган, унинг ёрдамида маҳсулотни зарарсиз сотиш баҳосини аниқлаш мумкин:

$$287500 / 250 \text{ дана} = 1150 \text{ сўм} \quad (2.3.5)$$

Демак, маҳсулотни бир бирлигини сотиш баҳоси $470000 / 250 \text{ дана} = 1880$ сўм бўлса, бир бирликка тўри келадиган фойда суммаси 730 сўмни ташкил этади.

Зарарсизлик баҳоси формуласи маҳсулотнинг белгиланган ҳажмига сотиш жараёнида фойданинг маълум даражасига эришиш учун сотининг зарарсиз баҳосини аниқлашга имкон беради.

Баҳо ишлаб чиқариш билан боғлиқ, бarcha харajatларни қоплаш ва корхонага фойда келтира бола-

лашга имкон бериш учун уни сотиладиган маҳсулотга қандай белгилаш лозим? Бу саволга жавоб бериш учун қуйидаги мисолдан фойдаланамиз.

2-мисол. Корхона 5000 дона маҳсулот сотишни режалаштирган, бир бирлик маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш учун сарфланган ўзгарувчан харajatлар 1600 сўмни ташкил этади. Довний харajatлар – 2000000 сўм. Корхона 3000000 сўм миқдорда фойда олишни мўлжаллаган. Маҳсулотни қандай баҳога сотиш керак?

1. Дастлаб, маржинал даромад ҳажмини аниқлаймиз. Бунинг учун довий харajatларга фойданинг режалаштирилган ҳажмини қўшамиз.

$$2000000 \text{ сўм} + 3000000 \text{ сўм} = 5000000 \text{ сўм} \quad (2.3.6.)$$

2. Бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган маржинал даромад суммасини топиш учун янги маржинал даромад суммасини сотиладиган маҳсулотлар миқдорига бўламиз:

$$5000000 \text{ сўм} : 5000 \text{ дона} = 1000 \text{ сўм} \quad (2.3.7.)$$

3. Маҳсулот бирлиги баҳосини аниқлаш учун ўзгарувчан харajatлар орқали ҳисобланган маржинал даромад суммасига довий харajatлар ва фойдани қўшиб натижада аниқланган маржинал даромад суммасини йигиб топамиз:

$$1600 \text{ сўм} + 1000 \text{ сўм} = 2600 \text{ сўм} \quad (2.3.8.)$$

Трансферт баҳолар механизминини ишлаб чиқиш ҳам корхона баҳо сиёсатининг таркибий қисми ҳисобланади.

Трансферт баҳо - бу корхона ичида бир жавобгарлик марказидан бошқа жавобгарлик марказига ўтказиладиган маҳсулот (материаллар, ярим таёёр маҳсулотлар, таёёр маҳсулотлар) ёки хизматлар баҳосини аниқлаш учун фойдаланиладиган баҳоdir.

Трансферт баҳонини аниқлаш ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг маъжуд: марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган шаклларида боғлиқ бўлади.

Ишлаб чиқарниш марказлаштирилган ҳолда ташқи этиклатган шартонда жавобгарлик марказлари ўрта-сида мақсулот ва хизматлар адиашиннуви кўпроқ ҳақиқий (норматив) таннараҳ асосида амалга оширилади.

Марказлаштирилмаган ҳолда ташқи этиклатган ишлаб чиқарнишларда жавобгарлик марказлари инсбатан мустақил бўлиб, корхона ичидаги уьтув (топшириш) баҳоси ҳар бир бўлинма фойдасининг аниқ ва ишонгли кўрсаткичининг аниқлаш имкониятига эга бўлишни неларда тутилган ҳолда ўриятлигини бўлишни керек. Корхона ичидаги уьтув (топшириш) баҳосини тенлаш нафақат бўлинма фаолиети натижаларини аниқлаш учун, балки "қандай қилиб ишлаб чиқарниш ва сотиб олиш", "сотиш ва бундан кейин ишлаб бериш" каби саволлар бўйича қарорлар қабул қилиш пайтида катта аҳамият касб этади.

Трансферт баҳосини белгилаш қуйидаги асосий талабларга жавоб беришни керек:

- ишлаб чиқарниш корхонасининг тиромари мақсадига эришинишни ва алоқда бўлинмалар мақсадларини корхонанинг умумий мақсадлари билан уйғун ҳолда бирикшиб кетишини таъминлаш;

- бошқарувиинг турли даражаларида менежерлар учун мослашувчан ва бир ҳолда бўлиш;

- марказлаштирилмаган ҳолда бошқарниш шартонда сотувчи ва каридор бўлинмалар раҳбарларни уларнинг мустақиллигини сақлаб қалишга имкон тундирниши керек;

- ички ва ташқи бозорларнинг ўлгарувчан шартонларини тез илтиб олиш, фойдани самарали соқдаларга йуналтириш имконини бериш. Масалан, юқори фойдани солиқлардан ныйтиблар мажбур бўлган соқдаларга, юқори бўлмаган фойдани эса солиқларни юқори бўлган соқдаларга йуналтириш лозим;

- амалдаги қонунлар талаблари асосида шекллен-тирилмиш ва уларга мос келиши.

Корхонанинг ички бўлинмалари ўртасидаги маҳсулотларни трансферт баҳоларини белгилашнинг қуйидаги усуллари мавжуд:

- бозор баҳоси;
- тўлиқ таннара плюс фойда (тўлиқ таннарадан % сифатида);
- ўзгарувчан харажатлар плюс фойда (ўзгарувчан харажатлардан % сифатида);
- томонларнинг ўзаро келишувини асосидаги шартномавий баҳо;
- тўлиқ ёки қисқартirilган таннара.

Афсуски, бошқарувчиларни ҳам, бўлинма-сотувчини ҳам, бўлинма-харидорни ҳам талабни бирдай қониқтирадиган ягона трансферт баҳо мавжуд эмас. Амалиётда корхоналарнинг бир қисми шартномавий бозор баҳосидан трансферт баҳо сифатида фойдаланади, бошқа бир қисми эса «тўлиқ таннара плюс фойда» усулидан фойдаланишни афзал биледи.

Маҳсулот ёки хизматларнинг шартномавий бозор баҳоси ҳамон қулай трансферт баҳо ҳисобланади, chunki бу баҳо ҳар бир марказнинг фойдасини мустақил ҳужжат биланги сифатида қароб чиқариш имкониятини яратди.

Агар ташқи бозорда баҳо анча анюқ бўлса (масалан, янги маҳсулот турига муқобил товарлар бозорни бўлмаганида ва баҳо олдиндан белгиланмаган бўлса), унда «тўлиқ таннара плюс фойда» яъни тўлиқ таннарадан фойза сифатида олинган баҳонини қўллаш лозим бўлади, chunki бундай баҳо бозор баҳосига яқин ҳисобланади ва бўлинмалар фаоллиги камчиликларини аниқлашга имкон тутилади.

Баҳога устама белгилаш вақтида бутун корхонани фойдаланиш коэффициентини эмас, балки маъмур бўлинманинг харажатлари хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Амалиётда фойда кўпичинча молжавий қўбилмалардан олинган даромад сифатида ҳисобла-

нади ҳамда белгиланган режа кўрсаткичи билан солиштирилиб борилади. Агар трансферт баҳо сифатида «смета таннарх» шлюк устама баҳо-дан фойдаланилса, қомашё, материаллар, хизматлар ва шунга қарор миқдорлари баҳо-синнинг ўзгаришларига тузатишлар киритадиган қоидага амал қилиш зарур.

Амалиятда трансферт баҳо ҳақиқий мавқарх шлюк қўллашга фойда мақорда белгиланиши ҳам мумкин. Мақорх усулнинг менежерлар ўз бўлинуларида мақорхлар харажати учун жавобгар бўлган жойларда қўлланилади. Бироқ бу усул мақорхларни тежаш имкониятини пасайтиради шунинг ҳақиқий таннарх қанча кўрори бўлса, бўлинуша-сотувчи сотиш баҳо-сини шунча баланд белгилайди.

Шунинг мақорда тутини зарурин, таннарх асосида трансферт баҳо-ларни белгилаш вақтида корхона таркибига киритилган бўлинуларида фойда ёки инвестиция марказлари сифатида эмас, балки харажатлар марказлари сифатида қароб чиқини лозим. Бундай шароитда ўзгаришчан харажатлар асосида белгиланган трансферт баҳо-лар самарали ҳисобланади. Ўзгаришчан харажатлар асосида корхона ичкидаги тонин-рулар пайтидаги баҳо усули тўлиқ таннарх асосидаги усулдан корхона захираларидан инада самаралироқ фойдаланишини таъминлашга қаретилашлиги билан ажралиб туради.

Хулоса шунки, мослашувчан баҳо сиёсатини киритиш ва унга таъсир этувчи омилларни чуқур тақорх қилиш истёмоилчиларни рақобатлаштириши ҳамда товар бозоридagi рақобатда устуниликка эришини имконини беради.

МАВЗУНИ ТАҚОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Баюжетлаштириши самаралилигини оширишда оқорнома трансферт баҳо сиёсатини ишлаб чиқарининг афзалликлари инада?

2. Трансферт баҳрнн шакллантиришга нисбатан харажатлар ва қиймат ёндашувиининг қандай ўзинга мос хусусиятлари мавжуд?
3. Трансферт баҳрсини белгилашда маҳсулотни зарарсиз сотилишнинг аниқлигининг аҳмияти қандай?
4. Трансферт баҳрнн белгилаш қандай талабларга жавоб бериши лозим?
5. Трансферт баҳрларини шакллантиришнинг қандай асосий усуллари мавжуд?

МАВЗУГА ОИД ТАШҲҲҲ СЎҲ ВА ИБОРАЛАР

- o трансферт баҳр;
- o функционал блоклар;
- o харажатлар ёндашуви;
- o қиймат ёндашуви;
- o фаол ёндашуви;
- o бозор баҳрсн;
- o тўлиқ таннарх блок фойда;
- o ўзгарувчан харажатлар блок фойда;
- o шартномавий баҳр;
- o тўлиқ ёки қисқартirilган таннарх.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: "Ўзбекистон" 1992 й. 8-декабрь.

2. "Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1996 й. 30-август.

3. "Чет эл инвестициялари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1998 й. 30-август.

4. "Акционерлик жамиятлари ва акционерларнинг ҳуқуқлари ва қиёси қилини тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1996й. 25-апрель.

5. "Қийматли қўғилар бозорининг фаолит курсатиш механизми тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1996й. 25-апрель.

6. Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисоби Миллий Стандартлари. Т.: БМА нашриёти. 1999.

7. Международные стандарты финансовой отчетности. -М.: Аскер - АССА. 1998, 1999.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 6-майдаги «Капитал қўрилганда иқтисодий вилкодатлари амалда қўрилганларининг асосий йўналишлари тўғрисида»ги Фармони. Ўзбекистон иқтисодий аборотиюваси, 2003 й. 3-сон.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 22 декабрдаги «Хўжалик бошқаруви органлари тизимини такомиллаштириши тўғрисида»ги Фармони. «Халқ сўзи» газетида. 2003 й. 23-декабрь. 257-сон.

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 19 апрелдаги «Хўжалиқни янгилашган корхоналарнинг корпоратив бошқарувида такомиллаштириши бўйича чоралари тўғрисида»ги қарори. -Т.: «Халқ сўзи». 2003 й. 22-апрель.

11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3-февралдаги "Мақсулот (ши ва қимат)лар танарида қаритиладигин, мақсулот (ши ва қимат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш қаржатлари таржиби қанда бошқаруви натижалари шакллантириши таржиби тўғрисидаги Низомини тасдиқлаш тўғрисида»ги 54-сонли қарори. (2003 йил 15-сентябрдаги 444-сонли қарор асосидаги ўзгартаришлар билан).

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 29-апрелдаги «қўшимча қонунлар мақолалари билан биргаликда ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. //Ўзбекистон иқтисодий абаботномаси, 2003 й. 5-сон.

13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 й. 2-майдаги «Тўғридан-тўғри қорғоқчи мақоладашларини ҳуқуқий тармоқ қўшимчи қўлайтиришга доир қўшимчи чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори. //Ўзбекистон иқтисодий абаботномаси, 2003 й. 5-сон.

14. Қаримов И.А. Янгиға фирқали ва инқили доир талаби. -Т.: "Ўзбекистон" 1997, 129-бет.

15. Қаримов И.А. Барқилла ақлид - Ўзбекистон тарихий-тўқимчи тайдиқори. -Т.: "Ўзбекистон" 1997, 120-бет.

16. Қаримов И.А. Ўзбекистон буққ. қаламқак сари. -Т.: "Ўзбекистон", 1998, 686-бет.

17. Қаримов И.А. "Ўзбекистон XXI асрға инқилламоқда" -Т.: «Ўзбекистон», 2000, 152-бет.

18. Қаримов И.А. Донишманга ақлиқинининг муқолақам ирдисати инқилиман. -Т.: "Ўзбекистон", 2000, 19-бет.

19. Қаримов И.А. Мақлиб инқилиб маққуриса-маққ. қўлайтириш ва буққ. қаламқак инқилиблар. -Т.: "Ўзбекистон", 2000, 10-бет.

20. Қаримов И.А. Ўзбекистонда демократик уғаринларини инқилиб қўқурлаштириш ва фуқаролик қаминати аққларини маққилантиришнинг аққий йўналишлари. «Қаққ сўзи», 183-184-сонлар, 2002 йил 10-ағуст.

21. Абдуллаев Ё. Бозор инқилибидеги аққлар. 100 савол ва ажаб. - Т.: Мисрнат, 1997, 432-бет.

22. Абдукаримов И.Т. ва бошқ. Қорқонининг инқилибий савоқрети тақдими. -Т.: Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси, 2001, 256-бет.

23. Ақрамов Э.А. Қорқонларининг инқилибий қилаги тақдими. -Т.: Моқия нақрибати, 2001, 224-бет.

24. Бақанилов М.И., Шоримет А.Д. Теория иқономиқеского аналити. -М.: Финансы и статистика, 1994, стр. 228.

25. Бақанилов А.С. Основные направления развития бухгалтерского учета в России. //Бухгалтерский учет, 2001, №1.

26. Барнилла С.В., Харин А.Н. Повысить информативность отчетности. // Бухгалтерский учет, 1996, №2.

27. Болдуков П.С. Бухгалтерский учет. Учебник. -М.: Бухгалтерский учет, 2000, стр. 576.

28. Безруков П.С., Кашев А.Н., Комиссарова И.П. Учет затрат и калькулирование в промышленности. -М.: Финансы и статистика, 1989, стр. 223.

29. Блейн Дж., Амит О. Европейский бухгалтерский учет. Справочник. -М.: Фискал, 1997, стр. 400.

30. Блистер В.И. и др. Научные основы управления кооперативным хозяйством. -М.: Экономика, 1997, стр. 283.

31. Булатов А.С. Экономика. Учебник. -М.: БЭК, 1997, стр. 86.

32. Булатов М.И. Внутрифирменное планирование. -М.: ИНФРА-М, 1999, стр. 392.

33. Вахобов А., Иброхимов А. Малый бизнес. Дарсити. -Т.: «Шарк», 2002, 224-бет.

34. Вахобов А.В. Бозор муносабатларида ўтми босқичдаги кўп укладли исчислониш усули тасвирланган бўлиши. -Т.: Молия, 2002, 325-бет.

35. Вакрушина М.А. Бухгалтерский управленческий учет. Учебное пособие. -М.: ЗАО Финансинформ, 1999, стр. 359. (перевидание 2002 г., стр. 528.)

36. Врублевский Н.Д. Управленческий учет и контроль в производстве: теория и практика. Монография. -М.: Финансы и статистика, 2002, стр. 352.

37. Врублевский Н.Д. Построение системы счетов управленческого учета. // «Бухгалтерский учет», 2000, №17.

38. Гадиев Э.Ф., Югай П.П. Бухгалтерия қўломи билан стандартлашдиқ билан қўломи бўйича тавснмлар. -Т.: "Иқтисодиёт ва ҳуқуқ, дўноқ" нашриёт уйи, 1997, 144-бет.

39. Галаев Э.К. Методы учета затрат на производство //«Бухгалтерский учет», 1968, №2.

40. Дружи К. Введение в управленческий и производственный учет. -М.: Аудит, ЮНИТИ, 1997, стр. 536.

41. Думлер С.А. Управление производством и лаборатория. -М.: Машиностроение, 1969, стр. 424.

42. Жебрия М.Х. Курс промышленного учета. -М.: Госстатиздат, 1960, стр. 420.

43. Жуманов О. Бонқарни қўломи: Иқтисоди дивизионга намойишларнинг таърифи //Руҳматин муаллифширтариқни тарқати. -Т.: 2001, 152-бет.

44. Жуманов О. Фондлаштириқни имкониятлар. // Иқтисоди ва ҳисоб, 1993, 3-сон, 34-35-бетлар.

43. Жураев А.С., Хужамсудов Д.К., Маматов Б.С. Инвестиция лойиҳалари таҳлили: Ғуруҳ қўлланми. -Т.: Шарқ, 2003, 256-бет.

44. Жураев Н.Ю., Умарқудов Б.В. Качва тадбирдорлик субъектлари бошқарув тизимининг айлборот тизимининги тақомиллаштириши. -Т.: 2001. //Материалии миждунарядной конференции. "Реформа и развитие бухгалтерского учета и аудита в условиях рыночной экономики Узбекистана" -изд АБА РҶ., стр. 51-52.

45. Ибрагимов А.К., Халдров М.Б. Ишлаб чиқариши қаржватлари аудитини тақомиллаштириши. -Т.: // «Узбекистон банк тизимини эркинлаштиришнинг долғабур масаллари ва жақин тақрибаси» миждунарядной қалқаро илмий амалий конференцияи материаллари, Москва, 2000, 33-34-бетлар.

46. Ивашкин В.Б. Управленческий учет в информационной системе предприятия. -М.: // «Бухгалтерский учет», № 4, 1999.

47. Ишана Е. Роль интрафирменных стандартов аудита в системе нормативного регулирования аудиторской деятельности. -Т.: // Рынок ценных бумаг, №7, 2002.

48. Ибрагимов А.К. Ишлаб чиқариши қаржватларини ҳисобини, аудитини ва қалқаро қўлланми масулотлари тизимини янқиллаштириши тақомиллаштириши. -Т.: ҒуР БМА, докторлик диссертацияси автореферати, 2002.

49. Иткин Ю.М., Ситиковичев А.С. Узбекистон Республикаси "Бухгалтерия ҳисобини тўғрилади" ги қонунини шарҳлар. // Бозор, пул ва кредит. 1997, 3-сон.

50. Иудинцев Э., қудинцев М. Макроэкономический аспект Ғуруҳ қўлланми. -Т.: Узбекистон, 1994, 170-бет.

51. Каримов А.А. Бошқарув ҳисобини таққил этиши услублари. -Т.: ГМИ нашр. 2002 й. // «Узбекистонда бухгалтерия ҳисобини миждунарядной стандартилари асосинда янги ҳисоб рақисини амалиётини жорий этиши муаммолари» миждунарядной қалқаро илмий амалий конференцияи материаллари. 128-129-бетлар.

52. Керимов В.З. Организационные модели управленческого учета на производственных предприятиях. -М.: МАКС Пресс, 2000, 120-стр. //Реформирование бухгалтерского учета в соответствии с международными стандартами: Материалии научни-практической конференции «Татаровские чтения», стр. 96-100.

55. Карпова Т.П. Основы управленческого учета. Учебное пособие. - М.: ИНФРА-М, 1997, стр. 172.
56. Керянов В.Э. Организация и методология управленческого учета. - М.: МГУ. им. М.В.Ломоносова, автореферат докторской диссертации, 2001.
57. Крылатова Э.В. Теория бухгалтерского учета. Учебник. - М.: Финансы и статистика, 2000, стр. 192.
58. Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет. Учебное пособие. - М.: ИНФРА-М, 1999, стр. 546 (перезд. 2002, стр. 640.)
59. Кондратова И.Г. Основы управленческого учета. Учебное пособие. - М.: Финансы и статистика, 1998, стр. 144.
60. Кулишнина Г.В. Внутренний контроль и аудит. - М.: 2000, стр.296.
61. Лавышкин И.А. Бухгалтерский учет. Учебник. - М.: Финансы, 2000, стр. 520.
62. Ларионова А.Д. Бухгалтерский учет. Учебник. - М.: Прогресс, 1999, стр. 302.
63. Завертуев Е.Н. Совершенствованию управленческого учета в строительстве. - М.: автореферат кандидатской диссертации, 2001.
64. Лендвист Р. Учет в системе внутренней информации предприятия. - Упсала: Швеция, 1994, стр. 120.
65. Макаренко А.П. Теория и история кооперативного движения. Учебное пособие. - М.: ВНИЦ Маркетинг, 1999, стр. 228.
66. Малikov Т.С. Мотивный карьерный клуб как форма асоциации. - Т.: Шарк, 1996, 64-бет.
67. Международные стандарты финансовой отчетности. М.: Аске-ра-АССА, 1999, стр. 226.
68. Месалон М., Альберт М., Хеллурн Ф. Основы менеджмента. - М.: Дело, 1992, стр. 704.
69. Мудров Э.А. Счетоводство для всех родов торговли.-СПб.: 1990.
70. Мусаян Х.Н. Нарисованый меконотлар ширөөтөдө - аудит. - Т.: //Бюрок, туу ва аудит, 1998, 3-сон. 56-57-бетлар.
71. Мюллердорф Р., Карренбуэр М. Противопоставленный учет. - М.: ЗАО "ФБК-ПРЕСС", 1996, стр. 158.
72. Мюллер Г. Учет: международная перспектива. - М.: Финансы и статистика, 1994, стр. 172.
73. Николаевский Г. Бухгалтерские программы: помощь или головная боль? - Т.: //Журнал налогообложения. 2001, №7, стр.55-56.

74. Новодворский В.Д., Хорин А.Н. Дивид как учетная категория. - М.: //«Бухгалтерский учет», 1998, №6.
75. Ниделл Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. Принципы бухгалтерского учета. - М.: Финансы и статистика, 1994, стр. 496.
76. Николаева О.Е., Шишкова Т.В. Управленческий учет. Учебное пособие. - М.: УРСС, 1997, стр. 368.
77. Николаева С.А. Принципы формирования и калькулирования собственности. - М.: Аналитика - Пресс, 1997, стр. 142.
78. Палый В.Ф., Вандер Виль Р. Управленческий учет. - М.: Инфра, 1997, стр. 480.
79. Палый В.Ф., Палый В.В. Финансовый учет. Учебное пособие. (2-е изд., перераб. и доп.) - М.: ИНФРА-ПРЕСС, 2001, стр. 672.
80. Паршаев М.К., Исропова Б.Н. Исчислительная таблица. 1-2 курс. - Т.: Исчислитель на ҳуқуқ дунёси. 2001, 256-бет.
81. Панков Д.А. Бухгалтерский учет и анализ в зарубежных странах. Учебное пособие. - М.: ИНФРА - М 1997, стр. 413.
82. Паршаев А.Х. Бошадрув қисоби. Ҳақуқ аҳлияти. Т.: «Академия» нашриёти. 2002, 176-бет.
83. Паршаев М.К. Исчислительная таблица нагорнияс. Дарслик. - Самарқанд, Зерафшон, 2001, 272-бет.
84. Производственный менеджмент. Учебник. Под ред. С.Д. Нильсковой. - М.: ЮНИТИ - Дана, 2000, стр. 583.
85. Паршаев М.К. Исчислительная таблица таркизи паронтелди исчислитель таблицанинг назарий ва методология муаммолари. - Т.: ЎзР. БМА, докторлик диссертацияси автореферати, 2002.
86. Палый В.Ф., Палый В.В. Управленческий учет - новое прочтение бухгалтерского учета. // "Бухгалтерский учет", 2000, № 17.
87. Пашагерова Г.И., Савченко О.С. Цели и задачи управленческого учета. - М.: // Бухгалтерский учет, №19, 2000.
88. Петрищева Ф.А., Керимов Э.Э. Функционально-стоимостной анализ потребительских свойств товаров. - М.: //Компьютерный аудит. 2001, №4, стр. 200 (стр. 191-193).
89. Пивенгольд М.Э. О содержании управленческого учета. - М.: //«Бухгалтерский учет», 2000, № 19.
90. Рахман Э., Шеремет А.Д. Бухгалтерский учет в рыночной экономике. - М.: ИНФРА - М, 1996, стр. 276.
91. Ринсар Ж. Бухгалтерский учет: теория, практика. - М.: Финансы и статистика, 2000, стр. 160.

92. Ризакулов А.А., Ибрагимов А.К., Хасанов Б.А., Мамитов Э.Т., Усманов А. Бухгалтерия дробными валюдами стандартлари Т.: 1-2-3-жилдлар. 1994, 320-бет.

93. Саидов Н.С. Қишлоқ ҳужалиқда бухгалтерия дробби, валют ва миллионлаштирилган доллар масалалари.-Т.: Меҳнат, 2001, 92-бет.

94. Саидовлар Р.Ю. Вопросы формирования системы управленческого учета в строительстве. Ростов-на-Дону, автореферат кандидатской диссертации, 1999.

95. Соколов Н.В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней.- М.: Аудит ЮНИТИ, 1996, стр. 638.

96. Соколов Я.В. Основы теории бухгалтерского учета.-М.: Финансы и статистика, 2000, стр. 496.

97. Сопколаддин А.С., Нозои Ю.М. Закономерности бухгалтерии дробби.- Т.: Ўзбекистон БАМА нашр. 1-11-жилдлар, 2002, 122-бет.

98. Смирнов В.В. Управленческий учет на совместных предприятиях.-М.: //Бухгалтерский учет, № 6, 1991, стр. 25.

99. Соколов Н.В. Управленческий учет: миф или реальность? -М.: //Бухгалтерский учет, №18, 2000.

100. Стари Т. Управленческий учет.-М.: Финансы и статистика 1996, стр. 132.

101. Тейлор-Ф У. Менеджмент. Контроллинг, 1992, стр. 186.

102. Тейлор-Ф У. Принципы научного менеджмента. Контроллинг, 1991, стр. 163.

103. Ташкова И.Е., Пришты А.Н. Бухгалтерский учет. Учебник.- Минск.: Высшаяшая школа, 2000, стр. 687.

104. Ткач В.И., Ткач М.В. Международная система учета и отчетности.-М.: Финансы и статистика, 1992, стр. 143.

105. Ткач В.И., Ткач М.В. Управленческий учет: международный аспект.-М.: Финансы и статистика, 1994, стр. 138.

106. Тулаиджова М. Организация и методы финансового контроля в Республике Узбекистан.- М.: МГУ. им. М.В.Ломоносова, автореферат докторской диссертации, 1998.

107. Ульянов И.П., Попова Л.В. Бухучет. Пособие для бухгалтера и менеджера.-М.: Бизнес-ИНФОРМ, 1999, стр. 294.

108. Умаров М., Эшбога У., Аюмджанов К. Бухгалтерия дробби.-Т.: Меҳнат, 1999, 262-бет.

109. Файоль А., Эмерсон Г., Тейлор Ф., Форд Г. Управление - это наука и искусство.-М.: Республика, 1992, стр. 246.

110. Фишман В.К. Оценка инвестиционных проектов в предприятии - М.: ТЕИС, 1999, стр. 56.
111. Фролова Д.А. Управленческий учет в России и зарубежом. - М.: МАКС ПРЕСС, 2001. //Реформирование бухгалтерского учета и бухгалтерского образования в соответствии с международными стандартами: Материалы научно-практической конференции «Татарские чтения», стр. 51-57
112. Хасанов Л.Э. Математическое моделирование в экономике. Учебное пособие. -М.: БЕК, 1998, стр. 141.
113. Хасанов Б.А. Внутренний аудит в системе управленческого контроля. - М.: //журнал «Аудитор» 2003, №2. (96).
114. Хасанов Б.А. Бошқарув ҳисоби тизмида инвестиция лийнаҳлари бўйича қарорлар қабул қилиш. -Т.: //Ўзбекистон иқтисодий аҳолига журналлари, 2003, 11-12-сонлари.
115. Хасанов Б.А. Фундаментал қрилат таҳсил усули бошқарув ҳисобини самарали юксатас. -Т.: //Ўзбекистон иқтисодий аҳолига журналлари, 2002, 12-сон.
116. Хасанов Н., Нахбиддинов С.У. Қарорлар юксатас қрилат таҳсил баҳолаш. -Т.: Иқтисодий таҳсил дуниси, 1999, 223-бет.
117. Хасанов Б.А. Бошқарув ҳисоби: назария ва услублар. -Т.: Молия, 2003, 247-бет.
118. Хасанов Б.А., Бобибеков Б. Бухгалтерия ҳисоби назариядан қрилат таҳсил қрилат таҳсил. ТМИ, 2006, 95-бет.
119. Хасанов Б.А. Бухгалтерский учет в условиях акционеризации общества. - М.: Изд. Российского общества «Знание» в книге «Бухгалтерский учет и анализ хозяйственной деятельности в условиях рыночной экономики», 1992.
120. Холмова С.Г. Бухгалтерский учет на промышленных предприятиях потребительской кооперации. Учебник. -М.: Экономика, 1990, стр. 159.
121. Хорнтрен Ч.Т., Фостер Дж. Бухгалтерский учет: управленческий аспект. - М.: Финансы и статистика, 1995, стр. 415.
122. Ходяков Б.А. Развитие бухгалтерского учета на основе международных стандартов в Республике Узбекистан. ИБР., Вашингтон, 1996, стр. 124.
123. Ходяков А.А. Корпоратив бошқарув шаклидаги туҳилмадорлик революцияси истибқоли. -Т.: ИДУ, автореферат кандидатской диссертации, 2002.
124. Хелдервик К. Финансово-экономический анализ деятельности предприятий. - М.: Финансы и статистика, 1996, стр. 192.

125. Шадалова С.Н. Бухгалтерский учет для юста. Учебное пособие. -М.: АО "ДНС", 1993, стр. 231.
126. Шарифуллов М., Абдуллаев Ф. Менеджмент. Даралик.-Т.: Фидоулик, 2001, 704-бет.
127. Шава Дж., Гавноларадван В. Стратегическое управление затратами.-М.: ЗАО Бизнес микро, 1999, стр. 278.
128. Шеремет А.Д., Ахмедовичко А.Ф. Учет, контроль и анализ деятельности предприятий в условиях новых форм хозяйствования.-М.: 1991, стр. 237.
129. Шеремет А.Д. Управленческий учет.-М.: ФБК-ПРЕСС, 1999, стр. 512.
130. Шеремет А.Д., Сайфуллин Р.С., Неганова Е.В. Методика финансового анализа.-М.: ИНФРА-М, 2000, стр. 208.
131. Шны Дж. Сайта Дж. Методы управления стоимостью и анализа затрат.-М.: «Филин», 1996, стр. 172.
132. Щабора К.В. Бюджетирование деятельности производственных предприятий России.-М.: Издательство «Дело и Сервис», 2001, стр. 544.
133. Шнейдман Л.Э. Рекомендации по переходу на новый план счетов.-М.: Бухгалтерский учет, 2000, стр. 96.
134. Эгитин Р., Дж. Рис. Учет ситуация и примеры.-М.: Финансы и статистика, 1993, стр. 348.
135. Юлдашев С.Ш. Бухгалтерия қосбўлиниги баъфисил мўдурли.-Т.: "Иқтисодийёт ва ҳуқуқ дўниёси" нашриёти, 1998, 156-бет.
136. Юлдашев С.Ш., Муҳоммад С.У., Хашимов Б.А. Основы бухгалтерского учета (на основе международных стандартов и стандартов бухгалтерского учета Республики Узбекистан), Вашингтон, 1996, стр. 312.
137. Ярусов А. Управленческий учет: опыт экономически развитых стран.-М.: Финансы и статистика, 1991, стр. 247.
138. Ҷабулкистон Республикасида 2001 йил январ-декабрда ички савдо бўлиги асосий кўрсаткичлар. Статистик бюллетень, II-қисм, Ҷабулкистон Республикаси Макрондиққосидёт ва статистика вазирлиги, Т.: 2002, (2-бет).
139. Қодирхонов С.Б. Савийт корпорацияда бухгалтерия ҳисоби.-Т.: Ҷабулкистон, 1993, 360-бет.
140. Қодирхонов С.Б., Жумановлов К., Қодирхонов Н. Чет м корпорацияда бошқарув ҳисобини қоритиш асослари.-Т.:1993, 140-бет.

141. Қодирбеков С.Б., Жумалиев К. Чет-де фирмаларда ишканалары қисаб-Т.: Нурисод ва қисабат, 1994, 9-12-сонлар, 25-27-бетлар.
142. Гулябилов Д.Ф. Иновацияларға иновацияларға иновациялар -Т.: Молия, 2003, 332-бет.
143. Гулябилов Ф.Г. Бухгалтерия қисаби бүйичи амалий қўлланма. 4-тиздриш.-Т.: 1999, 144-бет.
144. Гулябилов С.С. Валор қадимсизлиги ва инфляциярмонлик.-Т.: Билим қазинати, 1992, 118-бет.
145. Anderson, Solterberger "Managerial Accounting" College Division South-Western Publishing Co., 1992.
146. Armerly P.H. Planning and Control Systems. St. Framework for Analysis. Boston, Massachusetts, Harvard University Press, 1965.
147. Botney D. Direct costing als System der Manchen, 1961.
148. How H. Manufacturing, Capital Costs, Profits and Dividends. - The Engineering Magazine - vol. 26, № 3.
149. Horngren, Foster "Cost Accounting", Prentice Hall.
150. Skansen, Landsfenderfer, Albrecht "Financial Accounting" College Division South-Western Publishing Co., 1991.

Илвалар

1-дүгөн

Республиканың материал базасына Баспа материалдары менен камсыз кылуу

Культуралык мекемелер	Китепхана материалдары	Китепхана материалдары	Китепхана материалдары	Китепхана материалдары	Китепхана материалдары	Китепхана материалдары	Китепхана материалдары	Китепхана материалдары	Китепхана материалдары	Китепхана материалдары	
1. Укуктуу материалдар, китепхана материалдары менен камсыз кылуу	676	12	—	—	—	—	—	—	662	15	717
2. Топографиялык материалдар менен камсыз кылуу	—	—	17	—	—	—	—	—	17	—	17
3. Азыркы учурдагы материалдар менен камсыз кылуу	—	—	—	218	—	—	—	—	218	—	218
4. Материалдар менен камсыз кылуу	—	—	—	—	163	—	—	—	163	—	163
5. Материалдар менен камсыз кылуу	6	7	—	25	11	—	12	61	—	61	61
6. Материалдар менен камсыз кылуу	—	27	23	62	27	50	23	235	68	301	301
7. Материалдар менен камсыз кылуу	—	2	2	13	21	18	24	126	36	156	156
8. Материалдар менен камсыз кылуу	—	2	1	86	24	15	48	285	26	296	296
9. Материалдар менен камсыз кылуу	—	7	6	93	39	26	45	216	25	231	231
10. Материалдар менен камсыз кылуу	—	—	—	—	—	—	21	21	—	21	21
11. Материалдар менен камсыз кылуу	621	35	45	565	296	78	112	1600	140	1740	1740
12. Материалдар менен камсыз кылуу	676	60	65	577	366	93	147	1817	163	2041	2041
13. Материалдар менен камсыз кылуу	18	8	22	53	21	8	7	148	—	—	—
14. Материалдар менен камсыз кылуу	34	13	27	68	26	13	12	—	—	—	—
15. Материалдар менен камсыз кылуу	668	68	67	668	216	86	129	1768	—	—	—

"Ташкент" шаҳарнинг аҳолига хизмат кўрсатиш бўлими 2001 йили
декабр ойидаги тегишли бўлими, маълумоти

Актив номи	Актив			Пассив			Тўлиқ =3+4+5
	Хис 2	Кўрсаткич 3	Қиём 4	Тўлиқ номи 1	Хис 6	Қиём 7	
1. Оборотлиқ мамула мажбуриятлари	115163	93148,8	160206	511283	450024	688884	226
1.1. Аҳолига хизмат кўрсатиш	480312	-	134052	419092	103735	-	-
1.2. Қўшимча сўрашмоқчиликлар	26209	-	26209	-	-	160273	343272
1.3. Ўзбекистон	8844	93148,8	-	93190,8	116853	-	226
2. Оборотлиқ сўрашмоқчиликлар	437917	118239	475321	818329	389538	343222	-
2.1. Ўзбекистон мамула мажбуриятлари	191983	31088	-	160895	521558	62281	419155
2.2. Тўлиқ мамула мажбуриятлари	-	-	-	-	139617	35879	118181
2.3. Тўлиқ мамула мажбуриятлари	19964	28766	-	11238	30000	25000	5000
2.4. Тўлиқ	59	-	18	78	-	-	-

2-қатарлы бағам

1	2	3	4	3+2+1+4	5	7	8	9	10+3+11
2.5. Қалың аяқ кымыздары	17743	118238		533971	- шыл еттер Бұрынғы - шортан етін	107802		394884	792388
2.6. Пұл шайыр- ағы	3187		1237	4424	Бұрын	3243		6889	9328
2.7. Балық шай- ағы	-	-	-	-	- Балық балық - Балықтан тарт- қан фарштар балық	8389		14261	22750
2.8. Қызыл сүз- етін шайыр кымыздар	-	-	-	-	- қызыл сүзетін шайыр етін сүзетін	2784	1852		932
Қарсақаран шайырды дәне- термен қарсақ	137811	86415		100596	- қызыл сүзетін шайыр етін сүзетін				
Тышқанар ба- лаң шайыр- шайыр	13782	-	-	13782	Қызыл Балық шайыр- реңгі	13438		4029	18463
Болыңар	31506		158017	169323					
Жалпы (1+2)	972382			1579512	Жалпы (1+2)	872382			1337612

«Удобрисувачката даваат витамини, укрепува ткивната структура
2003) Влада на Република Македонија, македонски јазик»

№	Класиф.	Свој	Свој	Свој	Свој	Свој	Свој	Свој	Свој	Свој	Свој	Свој
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000
2	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000
3	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000
4	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000
5	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000
6	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000
7	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000
8	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000
9	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000
10	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000
11	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000
12	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000

№	Кіріс көзінің сипаты	Тірлендірілетін қор (млн теңге)	Қалыңдық (млн теңге)	Төменгі қабаттың ұзындығы (млн теңге)	Төменгі қабаттың ені (млн теңге)	Төменгі қабаттың биіктігі (млн теңге)	Төменгі қабаттың ауданы (млн теңге)	Төменгі қабаттың көлемі (млн теңге)	Төменгі қабаттың саны
1	Төменгі қабаттың ұзындығы	11106	30596	1000	34000	1000	34000	1000	1000
2	Төменгі қабаттың ені	11106	30596	1000	34000	1000	34000	1000	1000
3	Төменгі қабаттың биіктігі	11106	30596	1000	34000	1000	34000	1000	1000
4	Төменгі қабаттың ауданы	11106	30596	1000	34000	1000	34000	1000	1000
5	Төменгі қабаттың көлемі	11106	30596	1000	34000	1000	34000	1000	1000
6	Төменгі қабаттың саны	11106	30596	1000	34000	1000	34000	1000	1000
7	Төменгі қабаттың ұзындығы	11106	30596	1000	34000	1000	34000	1000	1000
8	Төменгі қабаттың ені	11106	30596	1000	34000	1000	34000	1000	1000
9	Төменгі қабаттың биіктігі	11106	30596	1000	34000	1000	34000	1000	1000
10	Төменгі қабаттың ауданы	11106	30596	1000	34000	1000	34000	1000	1000
11	Төменгі қабаттың көлемі	11106	30596	1000	34000	1000	34000	1000	1000
12	Төменгі қабаттың саны	11106	30596	1000	34000	1000	34000	1000	1000

2021 йил 1-октябр ҳафтада Қарақалпоқiston Республикаси ва мамлакат бўйича 1 тонна мадданининг қадимий танасири, жами сумми

Маҳсулот- директор тили	Маҳсу- лотнинг қадимий танасири	Фонда	Ҳақури сотила- ёларга	Рези- дент директо- ри. Ҳақ
Қарақалпоқiston Республикаси				
Мол йил	2437	448	3083	26,6
Сут	121	64,3	185,3	33,3
Ғурут, 1-кат субмаҳсулотлар 0-с)	2009	36	1245	1,6
Пахта	126436	1	126436	-
Бутан	100934	17004	81066	-19,7
Австрия мамлаати				
Мол йил	1883	478	1883	25,4
Сут	215	47	282	31,2
Ёлға қилиб сотилаётган	12133	383	1618	3,7
Пахта	129259	11454	141193	8,8
Бутан	61712	18863	79815	29,3
Ғурут	118937	63297	133660	-38,8
Қанада мамлаати				
Мол йил	2574	499,8	837	19,4
Ёлға қилиб сотилаётган	2043	343	1954	16,8
Сут	148	33,6	173	23,3
Ғурут, 1-кат субмаҳсулотлар 0-с)	368	94	658	16,7
Қоғаз маҳсулотлари	1825	267	3892	14,6
Пахта	132394	14873	147326	11,2
Бутан	58623	15779	66400	31,2
Самба мамлаати				
Ғурут, 1-кат субмаҳсулотлар 0-с)	1334	88	1484	6,0
Қоғаз маҳсулотлари	3884	39	3863	1,9
Пахта	168164	32598	125688	-19,6
Бутан	47738	17237	64887	16,2
Самба мамлаати				
Мол йил	1812	880	1273	25,4

Эртнэлхэн бө	2057	110	3667	7,1
Бусад хэргийн хэргийн хэргийн	1727	408	2105	26,5
Сүүл	88	39	212	36,8
Налт	12075	-12000	11565	-9,7
Бүтэц	11548	11134	62878	21,5
Сурталчилгаа				
Гүйцэтгэл, 1-ийн (сүлжүүрүүдээр 5-ийн)	1218	388	1417	17,1
Налт	138109	-907	138152	-0,1
Бүтэц	51548	8256	63801	19,5
Салбар				
Мөнгө	8017	179	1196	5,9
Сүүл	151,6	18,2	169,8	12,0
Бусад хэргийн хэргийн хэргийн	1588	1,9	1592	0,2
Налт	175204	-15813	129601	-31,8
Бүтэц	9614	-4205	5249	-44,5
Төрийн				
Мөнгө	2036	100	2431	15,7
Бусад хэргийн хэргийн хэргийн	1360	290	2460	16,5
Сүүл	349	36	214,5	34,3
Гүйцэтгэл, 1-ийн (сүлжүүрүүдээр 5-ийн)	2281	63	2384	2,8
Налт	149544	-16487	133077	-11,0
Бүтэц	40219	13625	89644	26,3
Гүйцэтгэл	6627	12019	11946	18,0
Өмчийн				
Мөнгө	2516	759	1375	30,2
Сүүл	171	81,5	251	47,7
Гүйцэтгэл, 1-ийн (сүлжүүрүүдээр 5-ийн)	2081	447	3448	22,3
Налт	172657	-43169	130888	-24,4
Бүтэц	47182	17384	64428	34,5

Мөнгө: * - нэрэмжит хөрөнгийн хөрөнгийн 01.07.2003 оны
төгсгөл дээр, нэрэмжит хөрөнгийн хөрөнгийн 01.01.2003 оны
төгсгөл дээр олгогдох.

МУНДАРИЖА

Кирми	4
I БОБ. БИШҚАРУВ ХИСОБИДА КОРХОНАЛАР ФАОЛИЯТИНИ БЮДЖЕТЛАШТИРИШ ВА ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИХАЛАРИНИ АСОСЛАШ	
1.1. Билор кутубсабитлари шаронгида Бюджетлаштиришнинг мақдети, админети ва ташвибллари.....	6
1.2. Корхонанинг беш бюджети ва унинг таркибий қисмларини тузиш усуллари.....	14
1.3. Корхонанинг ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқариш.....	24
1.4. Бишқарув қисомида инвестиция лойиҳаларини режалаштириш.....	31
II БОБ. КОРХОНА ХАРАЖАТЛАРИНИ ВА ИЧКИ ХУЖАЛИК БАҲОЛАРИНИ БЮДЖЕТЛАШТИРИШ	
2.1. Харажатлар ва мақсулот таннархони режалаштириш усуллари.....	47
2.2. Бишқарув қисомида қандай харажатлар қисоми ва мақсулотлар таннархони калькуляциялаш усуллари.....	55
2.3. Корхонанида трансферт бишларини бюджетлаштириш.....	68
АДАБИЁТЛАР	80
Ишчилар	92

65.261.3.2

X.11

Б.А.Хасанов, А.А.Халимов.

Бонждару ҳисобида бюджетлаштириш

(Ўқув қўлланма). — Т.: "Ўқитувчи", 2004, 100 б.

Сарлавҳада: ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Тошкент Молия институти.

ББК 65.261.3-2я73

Хасанов Баҳодир Акрамович

Халимов Акрам Абдуселим

Бонждару ҳисобида бюджетлаштириш

(Ўқув қўлланма).

Тошкент — "Ўқитувчи" — 2004

Техдиррикт муҳаррири С.Мирзақўсова

Муҳаррирлар: С.Джамалова, Р.Мирзақўсова

Техник муҳаррир: Г.Григорьева

Бадний муҳаррир: Ш.Қўдаров

Компьютерда тизимлаштириш: А.Қўсқўрқов

Муҳаррир: Д.Умаров

ИН № 8382

Оригинал макетдан босишга рухсат эълон.

Бечура №4188 1/32. Аҳади 500.

Шарҳи босма табори 8,2.

"Ўқитувчи" нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Шарҳи № 07-109-2004

Тошкент Молия институти босмаханисидан "RISO"

усулдан босилди.

200004, Тошкент, Қ.Асомов кўчаси, 7.

